

Φυσ. Α' 10, 1075a 11). 'Η δὲ τὴν φύσιν διαμορφοῦσα δύναμις γίνεται παρ' Ἄριστοτέλει ἀρχὴ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἐπιστήμης. Ὁ χωρισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους φυσικῶν μορφῶν καὶ ἡ σχετικὴ αὐτῶν αὐτοτέλεια καὶ αὐτοτελείωσις, εἶναι ὀντολογικὴ ἄμα καὶ μεθοδολογικὴ ἀρχή. Δι' αὐτῆς ἐντὸς τῶν διαφόρων κύκλων τοῦ ἐπιστητοῦ συνάπτονται τὰ ἐπὶ μέρους εἰς ἐνιαίαν τινὰ ἐπιστήμην καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστήμαι ἐνοῦνται εἰς ἐνιαῖον σύστημα, ἐν ᾧ ἕκαστη τῶν ἐπιστημῶν λαμβάνει τὴν προσήκουσαν θέσιν. Καὶ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Ἄριστοτέλους ἐγεγερθὲν ἐπὶ τῶν θεμελίων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, φέρει τὴν σφραγίδα τῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Ὅπερ δὲ οὗτος εἶπε περὶ τῆς φύσεως, ὅτι δὲν εἶναι ἐπεισοδιώδης, ὡς κακὴ τραγωδία, δύναται νὰ λεχθῆι περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φιλοσοφίας, ἐν ᾗ μετὰ σαφηνείας ἄμα καὶ βαθύτητος, ἐν καθαρᾷ εἰκόνι, ἐγκατοπτρίζεται ὁ ἐνιαῖος κόσμος.

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ. 'Η ψυχὴ παρ'

Ἄριστοτέλει πρῶτον γίνεται ὑπόθεσις ἰδίας ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης¹, διότι κατ' αὐτὸν ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι σπουδαιότατη διὰ πάσας τὰς ἐπιστήμας ἰδίᾳ δὲ διὰ τὰς φυσικάς. «δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς ἀλήθειαν ἀπασαν ἡ γνῶσις αὐτῆς μεγάλα συμβάλλεσθαι μάλιστα δὲ πρὸς τὴν φύσιν, ἔστι γὰρ ὅλον ἀρχὴ τῶν ζῴων» (Περὶ Ψυχῆς Α' 1, 402a 4). Ὁ Ἄριστοτέλης εὐρύνει τὸ ψυχολογικὸν πρόγραμμα τοῦ Πλάτωνος καὶ ἐξετάζει τὰ σχετικὰ προβλήματα μετὰ τόλμης καὶ ἀμεροληψίας μεγάλης (Φαῖδρος. 270d). Δεχόμενος δὲ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τῆς ζωῆς καθόλου, οὐχὶ δὲ μόνον τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως, ἐπεκτείνει τὰς ἐρεῦνας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ζῴων καὶ φυτῶν. Διὰ τῶν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐρευνῶν ἀποχωρίζων τὸν ἀνθρώπον ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ὀργανικῶν καὶ ἐξετάζων αὐτὸν ὡς εἰδικὴν περίπτωσιν, ζητεῖ νὰ ἐξεύρη ὑπὸ ποίαν μορφήν ἐνεργοῦσι καὶ ἐν τῷ ψυχικῷ κόσμῳ οἱ ἐν τῷ ὀργανικῷ δρῶντες παράγοντες. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀριστοτελικὴ ψυχολογία πηγάζει κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς φυσικῆς, καθόσον ἐν εἶδος τῆς ψυχῆς δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἄνευ τῆς ὕλης. «καὶ διότι καὶ περὶ ψυχῆς ἐνίας θεωρῆσαι τοῦ φυσικοῦ, ὅση μὴ ἄνευ τῆς ὕλης ἐστίν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ε' 1, 1026a 5).

Ἄλλ' ἡ βαθεῖα παρατήρησις ἐπὶ τῆς νοητικῆς ψυχῆς ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ παράγοντες, οἵτινες ὡς ζωικαὶ δυνάμεις ἐνεργοῦσιν ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ, εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἐσωτερικὴν συνάρειαν ἣτις ἐνώνει τὰς φυσικάς, ψυχικάς καὶ πνευματικάς λειτουργίας εἰς ἀνωτέραν ἀδιαχώριστον ἐνότητα. Καὶ ἐνταῦθα ὁ Ἄριστοτέλης ἀνακαλύπτει νέον παράγοντα, οὔτινος ἡ ἐρευνα οὐδαμῶς ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῆς φυσικῆς, ἀλλ' εἰς τὸν τῆς πρώτης φιλοσοφίας (Περὶ Ψυχῆς Α' 1, 403, Β' 2, 413). Κατὰ ταῦτα, ἡ ψυχολογία τοῦ Ἄριστοτέλους, εἰ καὶ ἐν αὐτῇ γίνεται εὐρυτάτη χρῆσις τῆς ἐμπειρίας, ἔχει χαρακτῆρα μεταφυσικόν, βασιζομένη ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς μεταφυσικῆς αὐτοῦ καὶ περιλαμβάνουσα καὶ τὰ προβλήματα περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, τῆς ἀπλότητος αὐτῆς καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα.

¹ Τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἔργον τοῦ Ἄριστοτέλους δὲν εἶναι τὸ πρῶτον μνημεῖον ψυχολογικῶν ἐρευνῶν, ἀλλ' ἡ πρώτη συστηματικὴ ψυχολογία τῆς ἀρχαιότητος. Σπουδαιότατον τοῦ ἔργου τούτου συμπλήρωμα, οἶονεὶ μεταλλεῖον ψυχολογικῶν γνώσεων, εἶναι τὰ λεγόμενα «Μικρὰ Φυσικά». Καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις πραγματεύεται ὁ Ἄριστοτέλης ψυχολογικὰ ζητήματα, οἷον ἐν τοῖς Φυσικοῖς, περὶ τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς ψυχῆς, περὶ συγκρίσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὴν τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων, ἐν τοῖς Ἠθικοῖς καὶ Πολιτικοῖς περὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῶν βουλευτικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ Ῥητορικῇ περὶ συναισθημάτων, παθῶν, χαρακτήρων.

ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ἡ ψυχὴ εἶναι αἰτία καὶ ἀρχὴ τῆς κινήσεως τῆς ζωῆς, τῆς αἰσθήσεως, τῆς γνώσεως. Εἶναι ἀρχὴ τῆς γνώσεως, χωρὶς αὕτη νὰ ἀποτελεῖται ἐκ στοιχείων τοῦ ἔξωτερικοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἐξ αὐτῆς γεννᾶται ἡ ἁρμονικὴ διαμόρφωσις τῶν στοιχείων ἐν τῷ σώματι, χωρὶς αὕτη νὰ συνταυτίζεται μετὰ τῆς ἁρμονίας τῶν ὑλικῶν τούτων συστατικῶν. «ἁρμονίαν γὰρ τινα τὴν ψυχὴν λέγουσι· καὶ γὰρ τὴν ἁρμονίαν κράσιν καὶ σύνθεσιν ἐναντίων εἶναι, καὶ τὸ σῶμα συγκεῖσθαι ἐξ ἐναντίων καίτοι γε ἡ μὲν ἁρμονία λόγος τίς ἐστι τῶν μειχθέντων ἢ σύνθεσις, τὴν δὲ ψυχὴν οὐδέτερον οἶόν τε εἶναι τούτων» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 407b 30). «ὁμοίως δὲ ἄτοπον καὶ τὸν λόγον τῆς μείξεως εἶναι τὴν ψυχὴν» (408a 13). Κατ' ἀρχὴν ἀποκλείεται ἐκ τῆς ψυχῆς πᾶν ὑλικόν, τοιαύτη δὲ περὶ ὑλικῆς ψυχῆς ἐκδοχὴ εἶναι ἐντελῶς παρὰ λόγον. Ἰὼν ἡ ψυχὴ ἦτο σῶμα ἔξετείνετο δὲ εἰς ὅλον τὸ σῶμα, τότε ἔπρεπεν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ τόπῳ νὰ ὑπῆρχον δύο σώματα. «εἴπερ γὰρ ἐστὶν ἡ ψυχὴ ἐν παντί τῷ αἰσθανομένῳ σώματι, ἀναγκαῖον ἐν τῷ αὐτῷ εἶναι δύο σώματα, εἰ σῶμά τι ἡ ψυχὴ» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 409b 2). Καὶ αὕτη δὲ ἡ κίνησις τοῦ σώματος ὑπὸ τῆς ψυχῆς γίνεται διὰ προαιρέσεως καὶ λογισμοῦ, οὐχὶ δ' οὕτω διὰ τῆς μεταφορᾶς τρόπου τινὰ τῆς κινήσεως τῆς ὑλικῆς ψυχῆς ἐπὶ τὸ σῶμα. «ὅπως δ' οὐχ οὕτω φθίνεται κινεῖν ἢ ψυχὴ τὸ ζῷον, ἀλλὰ διὰ προαιρέσεώς τινος καὶ νοήσεως» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 406b 24). Πρὸς τούτοις δὲ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῶσι τὰ φαινόμενα τῆς αἰσθήσεως, τῆς διανοήσεως ἐξ ὑλικῆς ἀρχῆς; «ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρῶτως· ὥστε λόγος τις ἂν εἴη καὶ εἶδος, ἀλλ' οὐχ ὅλη καὶ τὸ ὑποκείμενον» (Β' 2, 414a 12). Ὅθεν ἡ παραδοχὴ μόνον αὐλοῦ ἄνευ μεγέθους («οὐ κτλῶς λέγειν τὴν ψυχὴν μέγεθος εἶναι» 407a 2) ἀρχῆς εἶναι ἱκανὴ νὰ ἱκανοποιήσῃ πάσας ταύτας τὰς ἀπαιτήσεις.

Ἡ ψυχὴ, ὡς αἰτία καὶ ἀρχὴ πασῶν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν («ἐπειδὴ δὲ τὸ γινώσκειν τῆς ψυχῆς ἐστὶ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι τε καὶ τὸ δοξάζειν, ἔτι δὲ τὸ ἐπιθυμεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ ὅπως αἰ ὀρέξεις» Α' 5, 411a 26), εἶναι κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν τὸ κράτιστον καὶ προγενέστατον πάντων τῶν πραγμάτων. «τῆς δὲ ψυχῆς εἶναι τι κρεῖττον καὶ ἄρχον ἀδύνατον· ἀδυνατότερον δ' ἔτι τοῦ νοῦ· εὐλογον γὰρ τοῦτον εἶναι προγενέστατον καὶ κύριον κατὰ φύσιν» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 410b 12). Ἡ ψυχὴ χαρακτηρίζεται ὡς ὁ τόπος ἐκεῖνος ἐν ᾧ κυρίως πραγματοποιεῖται τὸ εἶναι ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, διότι ἡ ψυχὴ φέρει ἐν ἑαυτῇ τὰς μορφάς, τὰ εἶδη παντὸς αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ. Ἡ γνώμη αὕτη διατυποῦται διὰ τῆς ἀκολούθου φράσεως, ἧς μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ μετέπειτα ἐπίδρασις. «ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πῶς ἐστὶ πάντα. ἡ γὰρ αἰσθητὰ τὰ ὄντα ἢ νοητά, ἐστὶ δ' ἡ ἐπιστήμη τὰ ἐπιστητά πῶς ἢ δ' αἰσθησις τὰ αἰσθητά» (Γ' 8, 431b 21). Ἡ γνώμη αὕτη δὲν πρέπει νὰ ἐκληρωθῇ ὡς διδασκαλία παμψυχίας. Ἐν τῇ ψυχῇ περιέχονται αἱ ἔννοιαι. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἔννοιαι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αἱ μορφαί, τὰ εἶδη τῶν πραγμάτων, ἡ ψυχὴ περιέχει ἐν ἑαυτῇ τρόπον τινὰ δυνάμει τὰ πράγματα¹. Ἡ δὲ σχολαστικὴ φιλοσοφία, ἰδίᾳ δὲ

¹ Εἶναι εὐκόλον, νομίζω, νὰ διακρίνῃ τις τὴν στενὴν σχέσιν τούτων πρὸς ὅσα ὁ Πλάτων ἐν Παρμενίδῃ 132 b ἀναφέρει. «ἀλλά, φάναι, ὁ Παρμενίδῃ, τὸν Σωκράτη, μὴ τῶν εἰδῶν ἕκαστον ἢ τούτων νόημα, καὶ οὐδαμοῦ αὐτῷ προσήκη ἐγγίγνεσθαι ἄλλοθι ἢ ἐν ψυχαῖς· οὕτω γὰρ ἂν ἐν γε ἕκαστον εἴη καὶ οὐκ ἂν εἶ πάσχοι, ἢ νυνδὴ ἐλέγετο. τί οὖν, φάναι, ἐν ἕκαστόν ἐστι τῶν νοημάτων, νόημα δὲ οὐδενός; ἀλλ' ἀδύνατον, εἰπεῖν, ἀλλὰ τινός; ναί. ὄντος ἢ οὐκ ὄντος; ὄντος. οὐχ ἑνός τινος, ὁ ἐπὶ πᾶσιν ἐκεῖνο τὸ νόημα ἐπιὸν νοεῖ, μίαν τινὰ οὐσαν ἰδέαν; ναί. εἴτα οὐκ εἶδος ἐστὶ τοῦτο τὸ νοούμενον ἐν εἶναι, ἀεὶ ὄν τὸ αὐτὸ ἐπὶ πᾶσιν;»

τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου, ἐπὶ τῆς γνώμης ταύτης ἐστήριξε τὴν διὰ τὴν μεσαιωνικὴν γνωσιολογίαν, λογικὴν καὶ ψυχολογίαν χαρακτηριστικωτάτην θεωρίαν περὶ τῶν ἰδεατῶν εἰδῶν.

Η ΑΠΛΟΤΗΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ ἢ μία, ἐνιαία καὶ ἀπλῆ, ὅπερ ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς ψυχῆς. Εἰς τὴν ψυχὴν ἀποδίδονται διάφοροι λειτουργίαι. Αἱ λειτουργίαι αὗται ἀποδίδονται εἰς ὅλην τὴν ψυχὴν, ἢ διανέμονται εἰς τὰ μέρη αὐτῆς, ἐὰν αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν; «πότερον ὅλη τῇ ψυχῇ τούτων ἕκαστον ὑπάρχει, καὶ πάσῃ νοοῦμέν τε καὶ αἰσθανόμεθα καὶ κινούμεθα καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ποιοῦμέν τε καὶ πάσχομεν, ἢ μορίοις ἑτέροις ἕτερα; καὶ τὸ ζῆν δὴ πότερον ἐν τινι τούτων ἐστὶν ἢ καὶ ἐν πλείοσιν ἢ πᾶσιν, ἢ καὶ ἄλλο τι αἴτιον;» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 411a 30). «πότερον δὲ τούτων ἕκαστον ἐστὶ ψυχὴ ἢ μέρος ψυχῆς, καὶ εἰ μέρος, πότερον οὕτως ὡς εἶναι χωριστὸν λόγῳ μόνον ἢ καὶ τόπῳ, περὶ μὲν τινῶν τούτων οὐ χαλεπὸν ἰδεῖν, ἐνια δὲ ἀπορίαν ἔχει» (413b 13). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐναντίον τῶν λεγόντων (Πλατωνικῶν), ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ καὶ δι' ἄλλου μὲν μέρος νοεῖ δι' ἄλλου δὲ ἐπιθυμεῖ, προβάλλει τὴν ἀντίρρησην, τίς εἶναι ὁ συνεκτικὸς ταύτης δεσμός. «τί οὖν δῆποτε συνέχει τὴν ψυχὴν, εἰ μεριστὴ πέφυκεν;» (411b 5). Τὸ σῶμα δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ δεσμὸς οὗτος, μᾶλλον δὲ τοῦτο συγκρατεῖται ὑπὸ τῆς ψυχῆς, διότι ἐὰν αὕτη ἀπέλθῃ, τὸ σῶμα διαλύεται καὶ σήπεται. «οὐ γὰρ δὴ τὸ σῶμα δοκεῖ γὰρ τοῦναντίον μᾶλλον ἢ ψυχῇ τὸ σῶμα συνέχειν· ἐξελθούσης γοῦν διαπνεῖται καὶ σήπεται» (411b 7). Ἐὰν δ' ἄλλη τις ἀρχὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐνότητα ταύτην, τότε αὕτη εἶναι ἡ ψυχὴ. «εἰ οὖν ἕτερόν τι μίαν αὐτὴν ποιεῖ ἐκεῖνο μάλιστα ἂν εἴη ψυχὴ» (411b 9). Ἐπειτα πρέπει πάλιν νὰ ἐξετασθῇ, ἐὰν ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι ἐνιαία, ἢ πολυμερής. Ἐὰν εἶναι μία, τί κωλύει νὰ γοηθῇ ἀμέσως ἡ ψυχὴ ὡς μία; Ἐὰν δ' αὕτη εἶναι πολυμερής, θὰ ζητηθῇ πάλιν τί εἶναι τὸ συνέχον αὐτὴν, καὶ οὕτως ἐπὶ τὸ ἄπειρον. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ ἐξῆς γεννᾷ ἀπορίαν.

Ὅλη ἡ ψυχὴ συνέχει προδήλως ὅλον τὸ σῶμα. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἀπετελεῖτο ἐκ μορίων, τότε ὄφειλε καὶ ἕκαστον τῶν μορίων αὐτῆς νὰ συγκρατῇ μέρος τι τοῦ σώματος, ὅπερ ἀδύνατον. Διότι τί μέρος τοῦ σώματος συνέχει ὁ νοῦς; Πάντα ταῦτα τὰ ἄτοπα ἀποφεύγομεν, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν ψυχὴν μίαν, ἐνιαίαν καὶ ἀπλῆν οὐσίαν.

Ὅθεν ἡ ψυχὴ οὐδεμιᾶς ἄλλης ἀρχῆς ἀνάγκην ἔχει, εἰς ἣν νὰ ὀφείλῃ τὴν ἑαυτῆς ἐνότητα· μᾶλλον αὕτη αὕτη φύσει παριστᾷ ἐνότητα. Τὴν τοιαύτην δὲ περὶ ψυχῆς ἐκδοχὴν, ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ ν' ἀποδείξῃ διὰ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Φυτὰ καὶ τινὰ τῶν ἐντόμων διαιρούμενα ἐξακολουθοῦσι νὰ ζῶσι καὶ μετὰ τὴν διαίρεσιν καὶ δύναται νὰ ἐκτελῶσιν ὡς καὶ πρότερον τὰς αὐτὰς ἐνεργείας. Τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι ἐν ἑκάστῳ τῶν μορίων περιέχεται ὅλη ἡ ψυχὴ, οὐχὶ δὲ ὠρισμένον αὐτῆς μέρος, καὶ ὅτι τὰ μόρια ἔχουσι τὴν αὐτὴν ψυχὴν, οὐχὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἀλλὰ κατὰ τὸ εἶδος ὡς ὅλον τὸ ζῶον. «φαίνεται δὲ καὶ τὰ φυτὰ διαιρούμενα ζῆν καὶ τῶν ζῴων ἐνια τῶν ἐντόμων, ὡς τὴν αὐτὴν ἔχοντα ψυχὴν, τῷ εἶδει, εἰ καὶ μὴ ἀριθμῷ. ἑκάτερον γὰρ τῶν μορίων αἰσθησὶν ἔχει καὶ κινεῖται κατὰ τόπον ἐπὶ τινὰ χρόνον. εἰ δὲ μὴ διατελοῦσιν οὐθέν ἄτοπον. ὄργανα γὰρ οὐκ ἔχουσι ὥστε σώζειν τὴν φύσιν, ἀλλ' οὐδὲν ἤττον ἐν ἑκατέρῳ τῶν μορίων ἀπαντ' ἐνυπάρχει τὰ μόρια τῆς ψυχῆς, καὶ ὁμοειδῆς εἰσὶν ἀλλήλαις καὶ τῇ ὅλῃ, ἀλλήλων μὲν ὡς οὐ χωριστὰ ὄντα, τῆς δ' ὅλης

ψυχῆς ὡς διαιρετῆς οὐσης» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 411a 19). «ὡσπερ γὰρ ἐπὶ τῶν φυτῶν ἔνια διαιρούμενα φαίνεται ζῶντα καὶ χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων, ὡς οὐσης τῆς ἐν τούτοις ψυχῆς ἐντελεχείᾳ μὲν μιᾶς ἐν ἐκάστῳ φυτῷ, δυνάμει δὲ πλειόνων, οὕτως ὁρῶμεν καὶ περὶ ἐτέρας διαφορᾶς τῆς ψυχῆς συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἐντόμων ἐν τοῖς διατεμνομένοις· καὶ γὰρ αἰσθησὶν ἐχάτερον τῶν μερῶν ἔχει καὶ κίνησιν τὴν κατὰ τόπον, εἰ δ' αἰσθησὶν, καὶ φαντασίαν καὶ ὄραξιν· ὅπου μὲν γὰρ αἰσθησὶς καὶ λύπη τε καὶ ἡδονὴ ὅπου δὲ ταῦτα, ἔξ ἀνάγκης καὶ ἐπιθυμίας. περὶ δὲ τοῦ νοῦ καὶ τῆς θεωρητικῆς δυνάμειος οὐδὲν φανερόν, ἀλλ' ἔοικε ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ αἰδίον τοῦ φθαρτοῦ. τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τῆς ψυχῆς φανερόν ἐκ τούτων ὅτι οὐκ ἔστι χωριστά, καθάπερ τινὲς φασί» (413b 15).

Ὁ Ἀριστοτέλης πολλαχοῦ βεβαίως ὁμιλεῖ περὶ μορίων ἢ δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ τὰ μέρη ταῦτα εἶναι αἱ διάφοροι λειτουργίαι, δι' ὧν ἡ μία ψυχὴ ἐκδηλοῖ τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. Ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ μέρη ἢ δυνάμεις ἢ λειτουργίας αὐτῆς. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι μία καὶ ἀπλή, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχη μία ἀρχὴ ἣτις νὰ συνάπτη εἰς ἐνότητα, τὰς διαφορὰς τῆς ψυχῆς λειτουργίας. Ἐκ τῆς μιᾶς δὲ ψυχῆς ὡς ἐκ κοινοῦ τινος κορμοῦ φύονται αἱ διάφοροι αὐτῆς λειτουργίαι, αἵτινες παριστῶσι πολλότητα φαινομένων, εἶναι ὁλότης ψυχικῶν ἐνεργειῶν¹. «περὶ δὲ τοῦ κινουμένου τίποτε ἔστι τῆς ψυχῆς σκεπτόν, πρότερον ἔν τι μοριον αὐτῆς χωριστόν ὄν ἢ μεγέθει ἢ λόγῳ, ἢ πᾶσα ψυχὴ, καὶ εἰ μέριον τι, πρότερον ἴδιον τι παρὰ τὰ εἰωθότα λέγεσθαι καὶ τὰ εἰρημένα, ἢ τούτων ἐν τι. ἔχει δὲ ἀπορίαν εὐθύς πῶς τε δεῖ μέρη λέγειν τῆς ψυχῆς καὶ πῶς. τρόπον γὰρ τινὰ ἄπειρα φαίνεται, καὶ οὐ μόνον ἄ τινες λέγουσι διορίζοντες, λογιστικὸν καὶ θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν, οὐδὲ τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον· κατὰ γὰρ τὰς διαφορὰς δι' ἃς ταῦτα χωρίζουσι, καὶ ἄλλα φανερὰ μέρη μείζω διάστασιν ἔχοντα τούτων, περὶ ὧν καὶ νῦν εἴρηται, τὸ τε θρεπτικόν, ὃ καὶ τοῖς φυτοῖς ὑπάρχει καὶ πᾶσι τοῖς ζῴοις καὶ τὸ αἰσθητικόν, ὃ οὐτε ὡς ἄλογον οὐτε ὡς λόγον ἔχον θείη ἂν τις βραδίως, ἔτι δὲ τὸ φανταστικόν, ὃ τῷ μὲν εἶναι πάντων ἕτερον, τινὲ δὲ τούτων ταῦτόν ἢ ἕτερον, ἔχει πολλὴν ἀπορίαν, εἰ τις θήσει κεχωρισμένα μέρη τῆς ψυχῆς. πρὸς δὲ τούτοις τὸ ὄρεκτικόν, ὃ καὶ λόγῳ καὶ δυνάμει ἕτερον ἂν δόξειεν εἶναι πάντων καὶ ἄτοπον δὴ τοῦτο διασπᾶν· ἐν τε τῷ λογιστικῷ γὰρ ἢ βούλησις γίνεται, καὶ ἐν τῷ ἄλόγῳ ἢ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμός· εἰ δὲ τρία ἢ ψυχὴ, ἐν ἐκάστῳ ἔστι ὄραξις» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 9, 432a 18). Αἱ λειτουργίαι αὗται καίπερ διαφορώταται ἀλλήλων («τῷ δὲ λόγῳ ὅτι ἕτερα φανερόν· αἰσθητικῷ γὰρ εἶναι καὶ δοξαστικῷ ἕτερον, εἴπερ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι τοῦ δοξάζειν. ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐκαστον τῶν εἰρημένων» 413b 29, «μόνον λογικῶς τῷ λόγῳ») εἶναι κεχωρισμένα ἀπ' ἀλλήλων, πραγματικῶς δὲ (τόπῳ καὶ ἀριθμῷ) ἀποτελοῦσι πολυμερὲς ἔνιαῖον ὅλον. Αἱ κατώτεραι εἶναι προϋπόθεσις τῶν ἀνωτέρων, περιλαμβάνονται δυνάμει ἐντὸς τῶν ἀνωτέρων ὡς ἐν τοῖς τελειότεροις γεωμετρικοῖς σχήμασι περιλαμβάνονται τὰ ἀτελέστερα («παραπλησίως δ' ἔχει τῷ περὶ τῶν σχημάτων καὶ τὰ κατὰ τὴν ψυχὴν· αἰεὶ γὰρ ἐν τῷ ἐφεξῆς ὑπάρχει δυνάμει τὸ πρότερον ἐπὶ τε τῶν σχημάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἐμφύχων, οἷον ἐν τετραγώνῳ μὲν τρίγωνον, ἐν αἰσθητικῷ δὲ τὸ θρεπτικόν» Περὶ Ψυχῆς Β' 3, 414b 28), ἢ ὡς αἱ διάφοροι ὄψεις π. χ. τὸ κοῖλον καὶ τὸ κυρτόν ἐνδὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φακοῦ. «ταῦτα δὲ (τὸ ἄλογον, καὶ τὸ λόγον ἔχον) πρότερον δὴ ὠρίσται καθάπερ τὰ τοῦ σώματος μέρη

¹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τινὰς λειτουργίας φυσιολογικάς.

καὶ πᾶν τὸ μεριστόν, ἢ τῷ λόγῳ δὴ ἐστὶν ἀχώριστα πεφυκότα καθάπερ ἐν τῇ περι-
φερείᾳ τὸ κυρτόν καὶ τὸ κοῖλον οὐδὲν διαφέρει. πρὸς τὸ παρόν» (Ἠθικ. Νικ. Α' 13,
1102a 28). «διαφέρει δ' οὐθὲν οὐτ' εἰ μεριστῆ ἢ ψυχῆ οὐτ' εἰ ἀμερήσ, ἔχει μὲν ται
δυνάμεις διαφόρους καὶ τὰς εἰρημένους, ὡς περ ἐν τῷ καμπύλῳ τὸ κοῖλον καὶ τὸ κυρτόν
ἀδιαχώριστον, καὶ τὸ εὐθύ καὶ τὸ λευκόν» (Ἠθ. Εὐδ. Β' 1, 1219b 32). Μόνον ὁ
νοῦς καὶ ἡ θεωρητικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ ἕτερον ἐν τῇ ψυχῇ γένος, καὶ
δύναται νὰ θεωρηθῇ κεχωρισμένος, ὡς εἶναι τὸ αἰώνιον ἀπὸ τοῦ φθαρτοῦ. Ὁ νοῦς
ὁ ἀπαθὴς ἀφ' ἑνὸς μὲν προέρχεται ἔξωθεν ὡς θεῖον καὶ αἰώνιον πνεῦμα καθόλου
καὶ συνταυτίζεται μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποδίδεται εἰς τὴν ψυχὴν ὡς συστα-
τικὸν αὐτῆς. Αἱ δυσκολίαι τῆς περὶ τοῦ νοῦ διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους πηγά-
ζουσιν ἐκ τούτου, πῶς δύναται νὰ νοηθῇ ἡ σχέση τῶν ὑπερκοσμίου, αἰώνιου
πνεύματος, πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, καὶ ποῦ πρέπει νὰ τεθῇ τὸ σημεῖον τῆς
ἐνώσεως τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς λειτουργιῶν μετὰ τῶν ἀνωτέρων. «λείπεται δὲ
τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον· οὐθὲν γὰρ αὐτοῦ τῇ ἐνεργείᾳ
κοινωνεῖ σωματικὴ ἐνέργεια» (Περὶ Ζώων Γεν. Β' 3, 736b 28. Μετὰ τὰ Φυσ. ΙΒ'
9, 1074b 33. Περὶ Ψυχῆς 413b 15).

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη
εἶναι «ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὁργανικοῦ» (412b 4). Ἐκάστη τοῦ ὀρι-
σμοῦ λέξις ἔχει ἰδίαν σημασίαν. Ἡ προσθήκη «πρώτη» ἐτέθη πρὸς διάκρισιν ἐν
ἡρέμῳ καταστάσει διατελούσης δυνάμεως καὶ τῆς ἐκάστοτε ἐνεργοῦ αὐτῆς ἐκδη-
λώσεως «δευτέρας» ἐντελεχείας. Ἡ «πρώτη» ἐντελέχεια εἶναι προτέρα κατὰ τὴν
γένεσιν ἢ ἡ «δευτέρα» δηλαδή ἡ ἐνέργεια αὐτῆς. Ἡ πρώτη ὑπάρχει καὶ ὅταν ἡ
ψυχὴ, ὡς ἐν ὕπνῳ, δὲν εἶναι ἐνεργός. Παράδειγμα πρὸς διασάφησιν τῶν δύο
τούτων σημασιῶν τοῦ ὄρου «ἐντελεχείας» εἶναι ἡ διάκρισις ἐπιστήμης καὶ
θεωρεῖν, διαρκοῦς γνώσεως (cognitio) καὶ ἐνεργοῦ (παρατηρήσεως)
θεωρίας (cogitatio). Διὰ τῶν ὄρων τούτων ὑποδηλοῦται ὁ παρ' Ἀριστοτέλει
ἀκόμη μὴ ἀναφαινόμενος ἀπλοῦς ὄρος συνείδησις. «ἡ ἐντελέχεια διχῶς, τὸ μὲν
ὡς ἐπιστήμη, τὸ δ' ὡς τὸ θεωρεῖν» (Περὶ Ψυχῆς Β' 1, 412a 9). «αὕτη δὲ (ἡ ἐντε-
λέχεια) λέγεται διχῶς, ἢ μὲν ὡς ἐπιστήμη ἢ δ' ὡς τὸ θεωρεῖν· φανερόν οὖν ὅτι ὡς
ἐπιστήμη· ἐν γὰρ τῷ ὑπάρχειν τὴν ψυχὴν καὶ ὕπνος καὶ ἐγρήγορσις ἐστίν, ἀνάλογον
δ' ἢ μὲν ἐγρήγορσις τῷ θεωρεῖν, ὁ δ' ὕπνος τῷ ἔχειν καὶ μὴ ἐνεργεῖν. προτέρα δὲ τῇ
γενέσει ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἢ ἐπιστήμη» (Περὶ Ψυχ. Β' 1, 412a 22)¹. Διὰ τοῦ ὄρου
«φυσικοῦ» ἀποκλείονται ἀπὸ τοῦ ὀρισμοῦ τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τὰ μαθηματικὰ
σχήματα. «οὐ γὰρ τοιοῦτου σώματος τὸ τί ἦν εἶναι καὶ ὁ λόγος ἢ ψυχῆ, ἀλλὰ φυσικοῦ

¹ Ἡ ἀριστοτελικὴ διάκρισις ἐπιστήμης καὶ θεωρίας καὶ ἐν γένει δυνάμεως καὶ ἐνεργείας
ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ πλατωνικῇ διακρίσει μετὰ τὸν κεκτηθῆναι καὶ ἔχειν, διαφέρουσα
κατὰ τοῦτο τῆς πλατωνικῆς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ποιεῖται εὐρυτάτην χρῆσιν τῶν ὄρων τούτων.
«Σωκ. οὐ τὸ νῦν μοι ταῦτόν φαίνεται τὸ κεκτηθῆναι ὡς ἔχειν. οἶον (εἰ) ἡμῖνον πριάμενός τις
καὶ ἐγκρατῆς ὢν μὴ φοροῖ, ἔχειν μὲν οὐκ ἂν αὐτόν αὐτό, κεκτηθῆναι γὰρ μὴν φαίμεν. Θεαίτ.
ὀρθῶς γὰρ. Σωκ. ὄρα δὴ καὶ ἐπιστήμην εἰ δυνατόν οὕτω κεκτημένον μὴ ἔχειν, ἀλλ' ὡς περ
εἰ τις ὄρνιθας ἀγρίας, περιστερὰς ἢ τι ἄλλο, θηρεύσας οἴκοι κατασκευασάμενος περιστερεῶνα
τρέφοι, τρόπον μὲν γὰρ ἂν πού τις φαίμεν αὐτὸν αὐτὰς αἰεὶ ἔχειν, ὅτι δὴ κέκτηται. ἢ γὰρ;
Θεαίτ. ναί. Σωκρ. τρόπον δὲ γ' ἄλλον οὐδεμίαν ἔχειν ἀλλὰ δύναται μὲν αὐτῷ περὶ αὐτὰς
παραγεγονέναι, ἐπειδὴ ἐν οἰκείῳ περιβόλῳ ὑποχειρίοις ἐποιήσατο, λαβεῖν καὶ σχεῖν ἐπειδὴ
βούληται, θηρευσαμένῳ ἦν ἂν αἰεὶ ἐθέλη καὶ πάλιν ἀφιέναι, καὶ τοῦτο ἔξεῖναι ποιεῖν ὁποσάκις
ἂν δοκῇ αὐτῷ. Θεαίτ. ἔστι ταῦτα» (Θεαίτ. 197 b).

τοιοῦδι ἔχοντος ἀρχὴν κινήσεως καὶ στάσεως ἐν ἑαυτῷ» (Περὶ Ψυχ. Β' 1, 412b 15). Ἐπειδὴ δὲ πᾶν σῶμα ἔχον ζωὴν εἶναι ὀργανικόν, τουτέστι σῶμα ἐν ᾧ τὰ ἐπὶ μέρους συστατικά εἶναι ἁρμονικῶς καὶ τελολογικῶς συνηρμοσμένα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ὀρισμῷ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος σώματος, ἔθεσε τὸν ὄρον ὀ ρ γ α ν ι κ ὄ ν. «διὸ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος· τοιοῦτο δὲ ὁ ἀνὴρ ἢ ὀργανικόν» (412a 27). Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν δὲ «δυνάμει ζωὴν ἔχον σῶμα», νοεῖται σῶμα ὅπερ κέκτηται τὴν ψυχὴν, οὐχὶ δὲ ὅπερ ἀπώλεσεν αὐτήν, ὡς π. χ. τὸ πτώμα. «ἔστι δὲ οὐ τὸ ἀποβεβληκὸς τὴν ψυχὴν τὸ δυνάμει ὄν ὥστε ζῆν, ἀλλὰ τὸ ἔχον» (Β' 1, 412b 25). Ἡ ἐντελέχεια ὡς ἐν τῇ ἀριστοτελικῇ μεταφυσικῇ σκοπεῖ νὰ συνάψῃ εἰς ἐνότητα τὴν ἰδέαν μετὰ τοῦ φαινομένου, τὴν μορφήν μετὰ τῆς ὕλης, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀριστοτελικῇ ψυχολογίᾳ ἀποτελεῖ προσπάθειαν πρὸς καθιερισμὸν τῆς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος γενικῶς ἐκφρασθείσης γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι στενωτάτα συνδεδεμένη μετὰ τῆς ζωῆς, καὶ πρὸς λύσιν τοῦ περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα προβλήματος. Διὰ τοῦτο ἡ ἀριστοτελικὴ ψυχολογία ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς πλατωνικῆς ὡς αὕτη περιέχεται πρὸ πάντων ἐν τῷ Τιμαίῳ.

ΣΧΕΣΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΩΜΑ. Ἡ ψυχὴ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος, καθιστᾷ αὐτὸ σῶμα ζῶν. Αὕτη εἶναι οὐσία, ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς ζωῆς, δι' ἧς τὸ σῶμα λαμβάνει ὑπαρξιν, ὅπερ ἄλλως θὰ ἦτο ἀπλῶς μόνον ὕλη. «οὐσία γὰρ ἢ κατὰ λόγον (ἢ ψυχὴ), τοῦτο δὲ τὸ τί ἦν εἶναι τῷ τοιοῦδι σώματι, καθάπερ εἴτι τῶν ὀργάνων φυσικόν ἦν σῶμα, οἶον πέλεκυς· ἦν γὰρ ἂν τὸ πελέκει εἶναι ἢ οὐσία αὐτοῦ, καὶ ἢ ψυχὴ τοῦτο· χωρισθείσης γὰρ ταύτης οὐκ ἂν ἔτι πέλεκυς ἦν, ἀλλ' ἢ ὁμωνύμως· νῦν δ' ἐστὶ πέλεκυς» (Περὶ Ψυχῆς Β' 1, 412b 9). «εἰ γὰρ ἦν ὁ ὀφθαλμὸς ζῶν, ψυχὴ ἂν ἦν αὐτοῦ ἢ ὄψις. ὁ δ' ὀφθαλμὸς ὕλη ὄψεως. ἧς ἀπολιπούσης οὐκέτι ὀφθαλμὸς, πλὴν ὁμωνύμως, καθάπερ ὁ λίθινος καὶ ὁ γεγραμμένος» (412b 18). Πρὸς τούτοις ἡ ἐντελέχεια θέτει σῶμα καὶ ψυχὴν εἰς τὴν αὐτὴν ἀδιάλυτον ἔνωσιν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ὕλην καὶ τὴν μορφήν Ὡς οὐδεμία ὕλη ἄνευ μορφῆς οὐδεμία μορφή ἄνευ ὕλης ὑπάρχει, ἀλλ' ἐν στενῇ ἐνότητι ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον, οὕτω καὶ ψυχὴ καὶ σῶμα μόνον ἐν τῇ ἐνώσει ἀποτελοῦσι τὸ τέλειον ζῶν. Ὡς τὸ ὄργανον τῆς δράσεως καὶ ἡ ὄρασις, ὁ κηρὸς καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ σφραγὶς οὐδαμῶς χωρίζονται, οὕτω σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι ἀρχαὶ ἀχώριστοι. Μόνον λογικῶς εἶναι διάφορα, ἐν δὲ τῇ πραγματικῇ αὐτῶν ὑπάρξει παριστῶσι στενωτάτην ὀργανικὴν ἐνότητα. Οὐδεμίαν ἐννοίαν ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐρώτησις, ἐὰν ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι ἐν ἢ δύο («διὸ καὶ οὐ δεῖ ζητεῖν εἰ ἐν ἢ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, ὥσπερ οὐδὲ τὸν κηρὸν καὶ τὸ σχῆμα, οὐδ' ὅλως τὴν ἐκάστου ὕλην καὶ τὸ οὐ ἢ ὕλη· τὸ γὰρ ἐν καὶ τὸ εἶναι ἔπει πλεοναχῶς λέγεται, τὸ κυρίως ἢ ἐντελέχεια ἐστὶν» 412b 6)· ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐν· θεωρούμενος κατὰ μὲν τὴν ἐντελέχειαν αὐτοῦ εἶναι ψυχὴ, κατὰ δὲ τὴν ὕλην εἶναι σῶμα. Καὶ ἡ ἐμπειρία μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς τοιαύτης τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκδοχῆς. Μόνον ἐν στενωτάτῃ ἐνώσει ἀναπτύσσονται σῶμα καὶ ψυχὴ, μόνον ἐν στενωτάτῃ ἐνώσει μετὰ τοῦ σώματος λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Τὸ σῶμα δύναται νὰ ὑφίσταται μόνον, ἐφ' ὅσον συγκρατεῖ αὐτὸ ἢ ψυχικὴ δύναμις, εὐθὺς δ' ὡς ἢ ψυχὴ ἀπέλυθῃ τὸ σῶμα διαλύεται. «ἀπελθούσης γοῦν (τῆς ψυχῆς) οὐκέτι ζῶν ἐστὶν, οὐδὲ τῶν μορίων οὐδὲν τὸ αὐτὸ λείπεται, πλὴν τῷ σχήματι μόνον, καθάπερ τὰ μυθεύμενα λιθοῦσθαι» (Περὶ Ζῶων Μορ. 641a 18). Οἰαδήποτε

ὁμοῦς ὕλη οὐδαμῶς δύναται νὰ γείνη ὑποκείμενον οἴωσδήποτε ψυχῆς, οὐδὲ οἴωσδήποτε ψυχὴ δύναται νὰ ἐνεργῇ ἐν οἴωσδήποτε σώματι, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ. Ὡς πᾶσα τέχνη ἔχει ἴδιον ὄργανον, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἔχει τὸ ἴδιον εἰς αὐτὴν σῶμα ὡς ὄργανον. «οἱ δὲ μόνον ἐπιχειροῦσι λέγειν ποῖόν τι ἡ ψυχὴ, περὶ δὲ τοῦ δεξομένου σώματος οὐθέν ἐτι προσδιορίζουσιν, ὥσπερ ἐνδεχόμενον κατὰ τοὺς πυθαγορικοὺς μύθους τὴν τυχοῦσαν ψυχὴν εἰς τὸ τυχόν ἐνδύεσθαι σῶμα· δοκεῖ γὰρ ἕκαστον ἴδιον ἔχειν εἶδος καὶ μορφήν» (Α' 3, 407b 19). «καὶ διὰ τοῦτο ἐν σώματι ὑπάρχει καὶ ἐν σώματι τοιοῦτῳ, καὶ οὐχ ὥσπερ οἱ πρότερον εἰς σῶμα ἐνήρμοζον αὐτήν, οὐθέν προσδιορίζοντες ἐν τινὶ καὶ ποίῳ, καίπερ οὐδὲ φαινομένου τοῦ τυχόντος δέχεσθαι τὸ τυχόν· οὕτω δὲ γίνεται καὶ κατὰ λόγον. ἕκαστου γὰρ ἡ ἐντελέχεια ἐν τῷ δυνάμει ὑπάρχοντι καὶ τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι» (Β' 2, 414a 20). Ἡ ἀριστοτελικὴ αὕτη λύσις τοῦ προβλήματος ἔχει τοῦτο τὸ σπουδαιότατον νόημα, ὅτι ἐπιβάλλει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἐνωσιν σώματος καὶ ψυχῆς οὐχὶ ἐξωτερικῶς οὐδὲ μηχανικῶς ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τῶν ὀργανικῶν. Οὐδεμία σύνθεσις οὐδεὶς σύνδεσμος τῶν δύο (Μετὰ τὰ Φυσ. ΙΓ' 6, 1045) ἀλλὰ σκόπιμος ἐνέργεια δυνάμεως, ἥτις τὸ σῶμα ἔχει ὡς ἴδιον αὐτῆς ὄργανον.

Η ΨΥΧΙΚΗ ΟΛΟΤΗΣ

Ἦδη παρὰ Πλάτωνι ἀναφαίνεται ἡ γνώμη περὶ τῆς ὁλότητος τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἐν Θεαιτήτῳ ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἐν ἡμῖν δὲν εὐρίσκονται ὡς οἱ ἦρωες τοῦ Δουρείου ἵππου καθήμενοι ἡ μία πλησίον τῆς ἄλλης, ἀλλ' ὅτι ἅπασαι συνάπτονται εἰς τι κοινόν, ὅπερ συνενώνει αὐτάς, καὶ ὅπερ ὁ Πλάτων καλεῖ ἰδέαν ἢ ψυχὴν. «δεινὸν γὰρ που, ὦ παῖ, εἰ πολλαὶ τινες ἐν ἡμῖν ὥσπερ ἐν δουρείοις ἵπποις αἰσθήσεις ἐγκάθηνται, ἀλλὰ μὴ εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν, εἴτε ψυχὴν εἴτε ὅ τι δεῖ καλεῖν πάντα ταῦτα ξυντείνει, ἢ διὰ τούτων οἶον ὀργάνων αἰσθανόμεθα ὅσα αἰσθητὰ» (Θεαίτ. 184d). Κατὰ τὴν γνώμην ταύτην ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει εὐρύτερον τὴν ψυχολογίαν τῆς ὁλότητος.

Ἐὰν αἱ ἐπὶ μέρους παραστάσεις ἦσαν ἀποκεχωρισμένα καὶ ἀπομεμονωμένα ἐν τῇ ψυχῇ τὸ ψυχικὸν γίνεσθαι θὰ διελύετο εἰς ἄμορφα τεμάχια καὶ οὐδαμοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συλλάβωμεν τὸ ὅλον, οὕτε θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς ἐντυπώσεις τῶν διαφόρων αἰσθήσεων, οὕτε νὰ ἀντιπαραβάλλωμεν τὰς παραστάσεις καὶ νὰ εὐρωμεν σχέσεις καὶ ἀναφοράς. Πρόδηλον εἶναι ὅτι οὐχὶ μόνον διὰ τὴν νόησιν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν αἴσθησιν εἶναι ἀνάγκη ἡ πολλότης νὰ συνάπτηται εἰς ἐνότητα. Τὴν ἀνάγκην τῆς κοινῆς αἰσθήσεως κατέδειξεν ὁ Ἀριστοτέλης διὰ πολλῶν. Οἱ περὶ τὰς αἰσθήσεις ἀσχοληθέντες φυσιολόγοι συνέχεον τὰ αἰσθητὰ ἅτινα εἶναι κοινὰ εἰς πάσας τὰς αἰσθήσεις πρὸς τὰ αἰσθητὰ ἅτινα εἶναι ἴδια ἕκαστης αἰσθήσεως. Τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα, τὸ τραχὺ καὶ τὸ λεῖον, τὸ δξὺ καὶ ἀμβλὺ αἰσθάνονται ἀπὸ κοινοῦ πᾶσαι αἱ αἰσθήσεις, ἢ, ἂν οὐχὶ πᾶσαι, τοῦλάχιστον, ἡ ὄρασις καὶ ἀφή. «ἐτι δὲ τοῖς κοινοῖς τῶν αἰσθήσεων πασῶν χρῶνται (οἱ φυσιολόγοι) ὡς ἰδίους· μέγεθος γὰρ καὶ σχῆμα καὶ τὸ τραχὺ καὶ τὸ λεῖον, ἐτι δὲ τὸ δξὺ καὶ τὸ ἀμβλὺ τὸ ἐν τοῖς ὄγκοις κοινὰ τῶν αἰσθήσεων ἐστίν, εἰ δὲ μὴ πασῶν, ἀλλ' ὄψεώς γε καὶ ἀφῆς» (Περὶ Αἰσθήσ. καὶ Αἰσθητ. 4, 442b 4). Διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει αἰσθητὰ ἴδια καὶ αἰσθητὰ κοινὰ. Καὶ ἴδια μὲν καλεῖ τὰ μὴ δυνάμενα δι' ἄλλης αἰσθήσεως

νά γίνωσιν αἰσθητὰ ὡς π. χ. τὸ χρῶμα εἶναι ἴδιον τῆς δράσεως, ὁ ἦχος τῆς ἀκοῆς, ὁ χυμὸς τῆς γεύσεως. Κοινὰ δὲ τὴν κίνησιν, τὴν ἡρεμίαν, τὸν ἀριθμὸν, τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος, τὸ ἔν, διότι ταῦτα οὐδεμιᾶς αἰσθήσεως εἶναι ἴδια, ἀλλὰ κοινὰ εἰς πάσας. Ἡ κίνησις π. χ. εἶναι αἰσθητὴ καὶ διὰ τῆς δράσεως καὶ τῆς ἀφῆς. «λέγω δ' ἴδιον μὲν ὃ μὴ ἐνδέχεται ἑτέρᾳ αἰσθήσει αἰσθάνεσθαι, καὶ περὶ ὃ μὴ ἐνδέχεται ἀπατηθῆναι, οἷον ὄψις χρώματος καὶ ἀκοὴ φόφου καὶ γεῦσις χυμοῦ» (Περὶ Ψυχῆς Β' 6, 418a 11). «κοινὰ δὲ κίνησις ἡρεμία, ἀριθμὸς, σχῆμα, μέγεθος, τὰ γὰρ τοιαῦτα οὐδεμιᾶς ἐστὶν ἴδια, ἀλλὰ κοινὰ πάσαις· καὶ γὰρ ἀφῆ κίνησις τίς ἐστὶν αἰσθητὴ καὶ ὄψει» (Περὶ Ψυχῆς Β' 6, 418a 18). «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τῶν κοινῶν οἷον τ' εἶναι αἰσθητήριόν τι ἴδιον, ὧν ἑκάστη αἰσθήσει αἰσθανόμεθα κατὰ συμβεβηκός, οἷον κινήσεως, στάσεως, σχήματος, μεγέθους, ἀριθμοῦ ἐνός» (Γ' 1, 425a 14) ¹.

Ἡ ὄρασις αἰσθάνεται τὰς διαφορὰς τῶν χρωμάτων, ἡ ἀφῆ τὰς διαφορὰς τῶν ἀπτικῶν· ἀλλ' εἰς πάσας τὰς αἰσθήσεις ὑπάρχει κοινόν τι μέρος, ὅπερ αἰσθάνεται τὰ κοινὰ αἰσθητὰ ὁμοῦ μετὰ τῶν ἰδίων· οὕτω δὲ ἀποτελεῖται ὅλον τι. Ὁ Ἀριστοτέλης διεΐδε τὴν διαφορὰν μετὰ τοῦ κοινοῦ μορίου πασῶν τῶν αἰσθήσεων καὶ αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων. Διὸ συνήγαγεν αὐτὰς εἰς θεμελιώδη ἐνότητα, εἰς κοινὴν αἰσθησιν. Διὰ ταύτης ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διακρίνει ὅτι τὸ σχῆμα τὸ διὰ τῆς δράσεως αἰσθητόν καὶ τὸ σχῆμα τὸ διὰ τῆς ἀφῆς αἰσθητόν, εἶναι τὸ αὐτό, αἰσθάνεται δηλονότι τὸ σχῆμα καὶ ἐν τῇ δράσει καὶ ἐν τῇ ἀφῆ. «τῶν δὲ κοινῶν ἤδη ἔχομεν αἰσθησιν κοινήν, οὐ κατὰ συμβεβηκός· οὐκ ἄρα ἐστὶν ἴδια» (Περὶ Ψυχ. Γ' 1, 425a 27).

Πρὸς δὲ τούτοις δὲν βλέπομεν, οὐδ' ἀκούομεν, οὐδ' ὀσφραϊνόμεθα μόνον, ἀλλὰ συγχρόνως αἰσθανόμεθα ὅτι βλέπομεν, ὅτι ἀκούομεν, ὅτι ὀσφραϊνόμεθα. Ἡ ἐνέργεια ἑκάστης αἰσθήσεως καὶ ἡ συνείδησις τῆς τοιαύτης ἐνεργείας, τὸ αἰσθάνεσθαι δηλονότι τοῦ αἰσθάνεσθαι εἶναι διάφορα ἀλλὰ μία ἐνέργεια. Ἡ ὄρασις δ' ὅμως δὲν βλέπει ὅτι βλέπει, οὐδ' ἡ ἀκοὴ ἀκούει ὅτι ἀκούει, οὐδὲ ἄλλαι αἰσθήσεις ὁμοίως. Διότι ἡ ὄρασις τότε πρέπει νὰ βλέπῃ καὶ τὸ χρῶμα καὶ ἑαυτήν, ὅπερ ἀδύνατον, καθόσον ἑκάστη αἰσθησὶς αἰσθάνεται μόνον τὸ εἰς αὐτὴν ἴδιον αἰσθητόν. Ἐπομένως ἡ ὄρασις βλέπει τὸ χρῶμα, ἢ τὸ ἔχον χρῶμα, οὐχὶ δὲ ἑαυτήν, διότι δὲν εἶναι χρῶμα. Ὡς ἐκ τούτου σκόπιμον εἶναι νὰ ἀπονεύωμεν τὴν συνείδησιν τῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν πρώτην αἰσθησιν, τὴν κοινήν αἰσθησιν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν: Ἡ αἰσθησὶς εἶναι τοιαύτη, οὐχὶ ὡς ἀπλῆ ἀλλοίωσις («ἡ δ' αἰσθησὶς ἐν τῷ κινεῖσθαι τε καὶ πάσχειν συμβαίνει καθ' ἃπερ εἴρηται· δοκεῖ γὰρ ἀλλοίωσις τις εἶναι» Περὶ Ψυχῆς Β' 5, 446b 33· πρβλ. Α' 5, 410a 25, Β' 415b 23), ἀλλ' ὡς ἐνέργεια τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς, ἣτις διακρίνει τὴν ἀλλοίωσιν ταύτην. Ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης ἐνότης, ἣτις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ὑπαρξιν συνειδήσεως τῶν ἐνεργειῶν τῶν αἰσθήσεων. «ἐπεὶ δ' αἰσθανόμεθα ὅτι δρῶμεν καὶ ἀκούομεν, ἀνάγκη ἢ τῇ ὄψει αἰσθάνεσθαι ὅτι δρᾷ, ἢ ἑτέρᾳ. ἀλλ' ἡ αὐτὴ ἔσται τῆς ὄψεως καὶ τοῦ ὑποκειμένου χρώματος. ὥστε ἢ δύο τοῦ αὐτοῦ ἔσονται ἢ αὐτὴ αὐτῆς. ἔτι δὲ εἰ καὶ ἑτέρᾳ εἴη ἢ τῆς ὄψεως αἰσθησὶς, ἢ εἰς ἀπειρον εἰσιν ἢ αὐτὴ τις ἔσται αὐτῆς. ὥστε ἐπὶ τῆς πρώτης τοῦτο ποιητέον» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 425b 12). «ἔστι δὲ τις καὶ κοινὴ δύναμις ἀκολουθοῦσα πάσαις ἢ καὶ ὅτι δρᾷ καὶ ἀκούει καὶ αἰσθάνεται· οὐ γὰρ δὴ τῇ γε ὄψει δρᾷ ὅτι δρᾷ καὶ κρίνει δὴ καὶ δύναται κρίνειν ὅτι ἕτερα τὰ γλυκεὰ τῶν λευκῶν, οὔτε γεύσει, οὔτε ὄψει, οὔτ' ἀμφοῖν, ἀλλὰ τινὶ κοινῷ μορίῳ τῶν αἰσθη-

¹ Τὰ κοινὰ αἰσθητὰ δὲν εἶναι ἀκριβῶς κεκαθωρισμένα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους.

τηρίων ἀπάντων. ἔστι μὲν γὰρ μία αἰσθησις καὶ τὸ κύριον αἰσθητήριον ἓν» (Περὶ Ὑπν. καὶ Ἐγρηγ. 2, 455a 15). «τοῦ γὰρ κυρίου τῶν ἄλλων πάντων αἰσθητηρίων καὶ πρὸς ὃ συντείνει τᾶλλα πεπονηότος τι συμπάσχειν ἀναγκαῖον καὶ τὰ λοιπὰ πάντα» (2, 455a 53).

Δι' ἐκάστης αἰσθήσεως προσέτι κρίνομεν τὰς διαφόρους ἰδιότητες ἢ ποιότητας πραγμάτων τινος, ὡς διὰ τῆς ὄψεως τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν, διὰ τῆς γεύσεως τὸ γλυκὺ καὶ τὸ πικρὸν καὶ διὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων τὰς ἄλλας. Ὡσαύτως κρίνομεν ὅτι τὸ γλυκὺ εἶναι διάφορον τοῦ λευκοῦ, ἀλλὰ διὰ τίνος κυρίως αἰσθανόμεθα ὅτι ταῦτα διαφέρουσιν; Κατ' ἀνάγκην διὰ τῆς αἰσθήσεως, διότι ταῦτα εἶναι αἰσθητά. Ἀλλὰ διὰ τῆς ὄψεως αἰσθανόμεθα μόνον χρώματα, διὰ τῆς γεύσεως μόνον χυμούς. Ἐπομένως διὰ τῶν διαφορῶν αἰσθήσεων δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ὅτι τὸ γλυκὺ εἶναι διάφορον τοῦ λευκοῦ. Εἶναι διὰ τοῦτο ἀνάγκη τὰ δύο ταῦτα νὰ ὑπάρχωσι συγχρόνως εἰς τὴν αὐτὴν αἰσθησιν, ἵνα γίνῃ αἰσθητὸν τὸ διάφορον αὐτῶν. Διότι αἰσθάνεσθαι διαφορὰν σημαίνει αἰσθάνεσθαι συγχρόνως δύο τινά. Ἐὰν ἐγὼ μὲν αἰσθάνομαι μόνον Α, σὺ δὲ αἰσθάνεσαι μόνον Β, οὔτε ἐγὼ δύναμαι νὰ κρίνω ὅτι τὸ Α εἶναι διάφορον τοῦ Β, οὔτε σὺ ὅτι τὸ Β εἶναι διάφορον τοῦ Α. Οὕτως ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν διαφορῶν καθίσταται ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξις τῆς ἐνότητος τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς. Αἱ αἰσθήσεις εἶναι διάφοροι, ὡς καὶ τὰ αἰσθητὰ διάφορα. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὐτῶν εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς θεμελιώδους ἐνότητος τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς. «ἐκάστη μὲν οὖν αἰσθησις τοῦ ὑποκειμένου αἰσθητοῦ ἐστίν, ὑπάρχουσα ἐν τῷ αἰσθητηρίῳ ἢ αἰσθητήριον, καὶ κρίνει τὰς τοῦ ὑποκειμένου αἰσθητοῦ διαφοράς, ὅσον λευκὸν μὲν καὶ μέλαν ὄψις, γλυκὺ δὲ καὶ πικρὸν γεῦσις. ὁμοίως δ' ἔχει τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ λευκὸν καὶ τὸ γλυκὺ καὶ ἕκαστον τῶν αἰσθητῶν πρὸς ἕκαστον κρίνομεν, τίνι καὶ αἰσθανόμεθα ὅτι διαφέρει; ἀνάγκη δὴ αἰσθήσει αἰσθητὰ γὰρ ἐστίν» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 426b 8). «οὔτε δὴ κεχωρισμένοις ἐνδέχεται κρίνειν ὅτι ἕτερον τὸ γλυκὺ τοῦ λευκοῦ, ἀλλὰ δεῖ ἐνὶ τινὶ ἄμφω δῆλα εἶναι. οὕτω μὲν γὰρ κἂν εἰ τοῦ μὲν ἐγὼ τοῦ δὲ σὺ αἰσθοιο, δῆλον ἂν εἴη ὅτι ἕτερα ἄλλήλων. δεῖ δὲ τὸ ἐν λέγειν ὅτι ἕτερον ἕτερον γὰρ τὸ γλυκὺ τοῦ λευκοῦ, λέγει ἄρα τὸ αὐτὸ ὥστε ὡς λέγει, οὕτω καὶ νοεῖ καὶ αἰσθάνεται» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 426b 17). Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ διέστειλε τὰς ποιότητας ἢ ἰδιότητας τῶν πραγμάτων δηλονότι τὰ αἰσθητὰ εἶδη, καὶ τὰ ἴδια καὶ τὰ κοινά, τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, αἵτινες αἰσθάνονται ταῦτα καὶ τὴν συνείδησιν τῆς τοιαύτης ἐνεργείας, δέχεται ὅτι πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐνιαῖόν τι, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἐνεργείας προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ εἰκὼν, ἡ παράστασις τοῦ πράγματος. Ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δύναται νὰ εἶναι λευκὸν καὶ γλυκὺ, νὰ ἔχη καὶ ἄλλας πολλὰς ἰδιότητας ἢ ποιότητας. Πράγματι, ἐὰν αἱ ἰδιότητες τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι χωρισταὶ ἀπ' ἀλλήλων, μόνον δὲ ὁ τρόπος τοῦ εἶναι εἰς ἐκάστην ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων εἶναι διάφορος, ἀνάγκη νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖνο ὅπερ ἐν τῇ ψυχῇ αἰσθάνεται πάντα εἶναι κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἓν, καίπερ τοῦτο εἶναι διάφορον καὶ τῶν κατὰ τὸ γένος διαφορῶν (χυμῶν καὶ χρωμάτων) καὶ τῶν κατὰ τὸ εἶδος διαφορῶν (λευκοῦ καὶ μέλανος, γλυκέος καὶ πικροῦ). Ἡ ψυχὴ ἐπομένως αἰσθάνεται ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ χρόνῳ τὰ πρᾶγματα δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰσθητικοῦ. «εἰ δ' ὅτι ὡς δύο ὄμματα φαίη τις οὐδὲν κωλύει, οὕτω καὶ ἐν τῇ ψυχῇ, ὅτι ἴσως ἐκ μὲν τούτων ἓν τι γίνεται καὶ μία ἢ ἐνέργεια

αὐτῶν» (Περὶ Αἰσθήσεως καὶ Αἰσθητ. 7, 448b 26). «εἰ δὲ δὴ ἄλλω μὲν γλυκέος, ἄλλω δὲ λευκοῦ αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ μέρος, ἦτοι τὸ ἐκ τούτων ἓν τί ἐστίν, ἢ οὐχ ἓν. ἀλλ' ἀνάγκη ἓν, ἓν γάρ τι τὸ αἰσθητικὸν ἐστὶ μέρος. τίνοσ οὖν ἐκεῖνο ἐνός; οὐδὲν γὰρ ἐκ τούτων ἓν. ἀνάγκη ἄρα ἓν τι εἶναι τῆς ψυχῆς, ὃ ἅπαντα αἰσθάνεται, ἄλλο δὲ γένος δι' ἄλλου. ἄρ' οὖν ἡ μὲν ἀδιαίρετον ἐστὶ κατ' ἐνέργειαν, ἓν τί ἐστὶ τὸ αἰσθητικόν, γλυκέος καὶ λευκοῦ, ὅταν δὲ διαίρετον γένηται κατ' ἐνέργειαν ἕτερον; ἢ ὡσπερ ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἐνδέχεται αὐτῶ καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς. τὸ γὰρ αὐτὸ καὶ ἐν ἀριθμῷ λευκὸν καὶ γλυκὺ ἐστὶ, καὶ ἄλλα πολλά, εἰ μὴ χωριστὰ τὰ πάθη ἀλλήλων, ἀλλὰ τὸ εἶναι ἕτερον ἐκάστω, ὁμοίως τοίνυν θετέον καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς τὸ αὐτὸ καὶ ἓν εἶναι ἀριθμῷ τὸ αἰσθητικὸν πάντων, τῇ μὲντοι εἶναι ἕτερον καὶ ἕτερον τῶν μὲν γένει, τῶν δὲ εἶδει. ὥστε καὶ αἰσθάνοιτ' ἂν ἅμα τῷ αὐτῷ καὶ ἐνί, λόγῳ δ' οὐ τῷ αὐτῷ» (449a 5). Ἐν τῇ κοινῇ δηλοῦν αἰσθήσει ἐπιτελεῖται ἐκείνη ἡ σύνθεσις τῶν ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων παρεχομένων ἰδιοτήτων καὶ ποιοτήτων, ἣτις ἐμφανίζει τὸ πρᾶγμα, ὡς τοῦτο ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει, ἦτοι ὡς τὸ σύνολον πασῶν τούτων τῶν ἰδιοτήτων καὶ ποιοτήτων. Εἰς τὴν κοινὴν ταύτην αἰσθησιν ἀνήκουσιν ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη. «τίνοσ μὲν οὖν τῶν τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἡ μνήμη, φανερόν ἐστι οὐπερ καὶ ἡ φαντασία» (Περὶ Μνήμης καὶ Ἄναμν. 450a 22). «τί μὲν οὖν ἐστὶ μνήμη καὶ τὸ μνημονεύειν, εἴρηται, ὅτι φαντάσματος, ὡς εἰκόνοσ οὐ φάντασμα, ἕξις, καὶ τίνοσ μορίου τῶν ἐν ἡμῖν, ὅτι τοῦ πρώτου αἰσθητικοῦ, καὶ ὃ χρόνου αἰσθανόμεθα»¹. Καὶ ἡ μὲν φαντασία εἶναι ἡ δύναμις, ἣτις μεταβάλλει τὰ αἰσθητὰ εἶδη εἰς παραστάσεις, φαντάσματα («εἰ δὴ ἐστίν ἡ φαντασία κατ' ἣν λέγομεν φάντασμα τι ἡμῖν γίνεσθαι καὶ μὴ εἶ τι κατὰ μεταφορὰν λέγομεν, μία τίς ἐστὶ τούτων δύναμις ἡ ἕξις» Περὶ Ψυχῆς Γ' 3, 428a 1. «ἡ φαντασία κίνησις ὑπὸ τῆς αἰσθήσεωσ τῆσ κατ' ἐνέργειαν γιγνομένησ» 429a 1), καλούμενα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ «ἀσθενεῖσ αἰσθήσεισ» (Ῥητορ. Α' 11, 1370a 28), ἡ δὲ μετ' αὐτῆσ συνδεδεμένη μνήμη διατηρεῖ ταύτασ ἐν τῇ ψυχῇ. Τὸ σπουδαιότατον ἐνταῦθα εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διεῖδε τὸν συνθετικὸν καὶ ἐνιαῖον χαρακτῆρα τῶν αἰσθήσεων, ὡσ καὶ πάντων τῶν ψυχικῶν φαινομένων καθόλου. Διὰ τοῦτο πᾶσαν ψυχικὴν ἐνέργειαν, πᾶν ψυχικὸν φαινόμενον θεωρεῖ ἔργον ἀναπτύξεωσ τοῦ εἶδουσ, τῆσ ἐντελεχείασ καὶ τῆσ ἐνιαῖασ λειτουργίασ τῆσ ψυχῆσ ὡσ ὄλου. Ἡ ἀνάπτυξις δ' αὕτη τῆσ ψυχικῆσ ζωῆσ, παρουσιάζεται κατεχομένη ὑπὸ ὀρμῆσ, ὑπὸ δυναμικότητοσ πρὸσ ἀείποτε νέασ καὶ διακεκομένησ μορφάσ. Ἡ ἀρχικὴ κατάστασις τῆσ ψυχῆσ ὡσ γραμματείου, ἐν ὃ οὐδὲν ὑπάρχει ἐντελεχεῖα γεγραμμένον (430a 1) εἶναι ἀνάλογος πρὸσ τὴν φυσικὴν πρώτην ὕλην, ἅπασα δὲ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡσ ζῶσα διαμόρφωσις καὶ διηνεκῆσ ἀνέλιξις ὕλησ εἰσ μορφήν. «ἐπει δ' ὡσπερ ἐν ἀπόσει τῇ φύσει ἐστὶ τι τὸ μὲν ὕλη ἐκάστω γένει (τοῦτο δὲ ὁ πάντα δυνάμει ἐκεῖνα), ἕτερον δὲ τὸ αἷτιον καὶ ποιητικόν, τῷ ποιεῖν πάντα, οἷον ἡ τέχνη πρὸσ τὴν ὕλην πέπονθεν, ἀνάγκη καὶ ἐν τῇ ψυχῇ

¹ Τὸ παρά Kant αἰσθητικὸν μέρος τοῦ ἐγώ, εἰσ ὁ αὐτοσ ἀποδίδει τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον, φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ κοινῇ ταύτῃ τοῦ Ἀριστοτέλου αἰσθήσει. Μεταξὺ τῶν κοινῶν αἰσθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ τῶν ἐποπτειακῶν μορφῶν τοῦ Kant ὑπάρχει ἡ αὐτὴ σχέσηισ ὁποῖα μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Kant. Οὗτοσ ἐζήτησε νὰ καθορίσῃ μετὰ μεγαλυτέρας ἀκριβείασ τὴσ κατηγορίασ καὶ ἀπέδειξεν ὅτι αὐταὶ εἶναι μορφαὶ τοῦ νοῦ. Τὰ δὲ κοινὰ αἰσθητὰ τοῦ Ἀριστοτέλου περιέστειλεν εἰσ τὰσ δύο ἐποπτειακάσ μορφάσ τοῦ χῶρου καὶ τοῦ χρόνου, αἷτινεσ ἀπεργάζονται τὴν πρώτην σύνθεσιν τῶν στοιχείων τοῦ αἰσθητικοῦ.

ὕπαρχειν ταύτας τὰς διαφοράς, καὶ ἔστιν ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς τῷ τὰ πάντα γίνεσθαι» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 5, 430a 10). Ἐπομένως, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα οὐδέποτε ἀποτελοῦσιν ἀθροίσματα ἀνεξαρτήτων καὶ κεχωρισμένων ἐπὶ μέρους στοιχείων, αἰσθημάτων, ἢ παραστάσεων, ἀλλὰ φέρουσιν ἀρχικῶς καὶ συνεχῶς χαρακτῆρα ὁλότητος, εἶναι μορφαὶ διηγεκοῦς γίνεσθαι, ἐνότητες διαρκῶς ἀνελλισομένου ὅλου.

Αἱ αἰσθήσεις δέχονται τὰς μορφὰς τῶν αἰσθητῶν ἄνευ τῆς ὕλης, ὡς ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου δέχεται τὴν σφραγίδα ἄνευ τοῦ σιδήρου, ἢ τοῦ χρυσοῦ. «ἢ μὲν αἰσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης, οἷον ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἄνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χρυσοῦ δέχεται τὸ σημεῖον, λαμβάνει δὲ τὸ χρυσοῦν ἢ τὸ χαλκοῦν σημεῖον, ἀλλ' οὐχ ἢ χρυσοῦς ἢ χαλκός, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ αἰσθησίς ἐκάστου ὑπὸ τοῦ ἔχοντος χρῶμα ἢ χυμὸν ἢ ψόφον πάσχει» (Περὶ Ψυχῆς 424a 18). «καὶ ἡ αἰσθησίς εἶδος αἰσθητῶν» (432a 1). «οὐ γὰρ ὁ λίθος ἐν τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ τὸ εἶδος» (451b 28). Πρὸς τούτοις ὁ τι διὰ τῶν αἰσθήσεων λαμβάνομεν δὲν εἶναι τὸ ἐπὶ μέρους ὡς τοιοῦτον, ἀλλ' αἰετοτε αἱ ὀλικαὶ αὐτοῦ ιδιότητες. Ἡ αἰσθησίς παρέχει τὴν ὀλικὴν εἰκόνα, τὴν ὀλικὴν μορφήν ἀντικειμένου τινός, π. χ. ἀνθρώπου, μετὰ τῶν ὀρισμένων αὐτοῦ ιδιοτήτων, ὅτι δὲ ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι ὁ Καλλίας, οὐδεμίαν ἀσχεῖ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. «ἢ δ' αἰσθησίς τοῦ καθόλου ἐστίν, οἷον ἀνθρώπου, ἀλλ' οὐ Καλλίου ἀνθρώπου» (Ἐναλ. Ὑστ. Β' 100a 17). Ἀρχικῶς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη λαμβάνομεν αἰσθησίς τοῦ ὅλου. Τὸ ὅλον εἶναι τὸ χρονικῶς πρῶτος πρὸ τῆς συλλήψεως τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ἡ ὕλικὴ μορφή ἀντικειμένου τινός εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ ἐντύπωσις, ἣτις εἰσέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν, καθόσον ἢ ἐντύπωσις τοῦ ὅλου καὶ ἢ ἐπιβολὴ τῶν ιδιοτήτων αὐτοῦ, ὡς ὅλου, ἐμποδίζουσι τὴν σύλληψιν τῶν μερῶν ἄτινα βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον καθίστανται γνῶριμα¹. Οὕτως ἐν ἀρχῇ τῆς Φυσικῆς Ἀκροάσεως ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὸ ὅλον ὡς πρώτην ἐντύπωσιν, ἣν παρέχουσιν αἱ αἰσθήσεις, καὶ ἣτις, ὡς τοιαύτη, εἶναι ἀσαφῆς καὶ συγκεχυμένη· διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Σχολιαστής, ἡ αἰσθησίς παχυμερῶς οἶδε καὶ ὀλοτελῶς ἀντιλαμβάνεται, προβάλλεται δ' ἡμῖν ὡς ἔργον διὰ διαιρέσεως καὶ ἀναλύσεως νὰ ἀνεύρωμεν καὶ γνωρίσωμεν τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς ἀρχάς. Τὴν δ' οὕτως ἀξάνουσαν γνῶσιν παραβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς τὴν βαθμιαίαν κατανόησιν τῶν ὀνομάτων; ἐκ τῆς γενικῆς καὶ ἀορίστου δηλονότι τούτων σημασίας, ἐξάγομεν δι' ἀναλύσεως τὰ μέρη αὐτῶν. Φέρει δ' ὡς παράδειγμα ὅτι τὰ παιδιά κατ' ἀρχὰς ὀνομάζουσι πάντας τοὺς ἄνδρας πατέρας, καὶ πάσας τὰς γυναῖκας μητέρας, καὶ μόνον ἔπειτα βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον διακρίνουσι τὸ ἐν τοῦ ἄλλου. «πέφυκε δὲ ἐκ τῶν γνωριμωτέρων ἡμῖν ἡ ὀδὸς καὶ σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα· οὐ γὰρ ταῦτα ἡμῖν τε γνωριμα καὶ ἀπλῶς. διόπερ ἀνάγκη τὸν τρόπον τοῦτον προάγειν ἐκ τῶν ἀσαφεστέρων μὲν τῇ φύσει, ἡμῖν δὲ σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα. ἔστι δ' ἡμῖν ὀηλα καὶ σαφῆ τὰ συγκεχυμένα μᾶλλον· ὕστερον δ' ἐκ τούτων γίνεται γνῶριμα τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀρχαὶ διαιροῦσι ταῦτα. διὸ ἐκ τῶν καθόλου ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα δεῖ προῖέναι. τὸ γὰρ ὅλον κατὰ τὴν αἰσθησίς γνωριμώτερον, τὸ δὲ καθόλου ὅλον τι ἐστίν. πολλὰ γὰρ περιλαμβάνει ὡς μέρη τὸ καθόλου. πέπονθε δὲ ταῦτο τοῦτο τρόπον τινὰ καὶ τὰ ὀνόματα πρὸς τὸν λόγον· ὅλοι γὰρ τι καὶ ἀδιορίστως σημαίνει, οἷον κύκλος· ὁ δ' ὀρισμὸς

¹ Εἰς τοῦτο συμφωνοῦσι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὰ πειράματα τῶν νεωτέρων ψυχολόγων.

αὐτοῦ διαιρεῖ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα. καὶ τὰ παιδιά τὸ μὲν πρῶτον προσαγορεύει πάντας τοὺς ἀνδρας πατέρας καὶ μητέρας τὰς γυναῖκας, ὕστερον δὲ διορίζει τούτων ἑκάτερα» (Φυσ. Ἀκρ. Α' 1, 184a 16). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνταῦθα καὶ ἀλλαχοῦ διακρίνει πρότερον καὶ γνωριμώτερον πρὸς ἡμᾶς, καὶ πρότερον καὶ γνωριμώτερον φύσει. Λέγει δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πλησιέστερα πρὸς τὰς αἰσθήσεις, φύσει δὲ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρωτέρων τῶν αἰσθήσεων. Εἶναι δὲ πορρωτέρων τῶν αἰσθήσεων πρὸ πάντων τὰ καθόλου, πλησιέστερον δὲ τὰ καθ' ἕκαστα. «οὐ γὰρ ταῦτον πρότερον τῆ φύσει καὶ πρὸς ἡμᾶς πρότερον, οὐδὲ γνωριμώτερον καὶ ἡμῖν γνωριμώτερον. λέγω δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς δὲ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρωτέρων. ἔστι δὲ πορρωτάτω μὲν τὰ καθόλου μάλιστα, ἐγγυτάτω δὲ τὰ καθ' ἕκαστα» (Ἀναλ. Ὑστ. Α' 2, 71b 34). Ἀλλ' ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ (Φυσ. Ἀκρ. Α' 1, 184a 16) δὲν γίνεται λόγος, ὡς καὶ ὁ Trendelenburg¹ καὶ ἄλλοι παρατηροῦσιν, περὶ τοῦ λογικῶς καθόλου, π.χ. ζῶον ἄνθρωπος, ἐν σχέσει πρὸς τὰ καθ' ἕκαστον οἶον Σωκράτης, ἀλλὰ περὶ τοῦ καθ' αἰσθησιν ὄλου τοῦ ἐμπειρικῶς ὄλου, περὶ τῆς ἀορίστου ἔτι παραστάσεως ἀντικειμένου τινός, ὡς π.χ. ἔχομεν πρότερον τὴν παράστασιν σώματός τινος, προτοῦ διακρίνωμεν ἔτι καθαρῶς τὰ συστατικὰ αὐτοῦ. Τὸ ὄλον εἶναι ἑναργέστερον τῶν μερῶν αὐτοῦ· τοῦτο κατανοεῖ τις εὐχερέστερον ἢ τὰ μέρη αὐτοῦ. «ὥστε εἴπερ ἔοικεν ἔχειν καθάπερ τυγχάνομεν παροιμιαζόμενοι, τίς ἂν θύρας ἀμάρτοι; ταύτη μὲν ἂν εἴη ῥαδία· τὸ δ' ὄλον τι ἔχειν καὶ μέρη μὴ δύνασθαι δηλοῖ τὸ χαλεπὸν αὐτῆς» (Μετὰ τὰ Φυσ. ἀέλαττον 1, 993b 4). Ἡ πολυμερὴς καὶ πλουσίως διηρθρωμένη μορφή ὑπερτερεῖ κατὰ τὴν αἰσθησιν τὴν σχετικῶς ἀπλουστέραν. «μάλιστα γὰρ τὸ στερεὸν ὑπὸ τὴν αἰσθησιν πίπτει, τὸ δ' ἐπίπεδον μᾶλλον τῆς γραμμῆς, γραμμὴ δὲ σημείου μᾶλλον» (Τοπ. Ζ' 4, 141b 10). Διὰ τὸ τὴν ψυχολογίαν διαφέρον ζήτημα, πῶς ἐν ἄθροισμα ὁμοίων αἰσθημάτων γίνεται αἰσθητόν, ἐνῶν ἕκαστον ἐπὶ μέρους αἰσθημα κεχωρισμένον δὲν γίνεται, ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι μόνον τὸ ὄλον εἶναι πραγματικῶς αἰσθητόν, ἕκαστον δὲ ἐπὶ μέρους κεχωρισμένον ἀπὸ τοῦ ὄλου καὶ καθ' ἑαυτό, εἶναι δυνάμει μόνον αἰσθητόν καὶ ἀπαιτεῖ τὴν συνένωσιν μετὰ τοῦ ὄλου, ἵνα γίνῃ καὶ πραγματικῶς αἰσθητόν. «καὶ διὰ τοῦτο τὸ μυριοστημόριον λαμβάνει τῆς κέγχρου ὀρωμένης, καίτοι ἢ ὄψις ἐπελήλυθεν, καὶ ὁ ἐν τῇ διέσει φθόγγος λαμβάνει, καίτοι συνεχοῦς ὄντος ἀκούει τοῦ μέλους παντός, τὸ δὲ διάστημα τὸ τοῦ μεταξὺ πρὸς τοὺς ἐσχάτους λαμβάνει. ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις αἰσθητοῖς τὰ μικρὰ πάμπαν· δυνάμει γὰρ ὄρατά, ἐνεργείᾳ δ' οὐ δταν χωρισθῇ» (Περὶ Αἰσθ. καὶ Αἰσθητ. 6, 44b 31). Ἡ τοιαύτη λύσις τοῦ προβλήματος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Siebeck ἐντελῶς τυπική. Εἶναι, λέγει, τρόπος παρατηρήσεως, καθ' ὃν οἱ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀκριβέστερον καθορισθέντες ὄροι δυνάμεις καὶ ἐνεργεῖα χρησιμεύουσι καὶ πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ τοῦ ὄρου τῆς συνειδήσεως². Ὁ τρόπος δ' ὁμοίως οὗτος δεικνύει πόσον ὁ Ἀριστοτέλης κατενόησε τὴν μεγάλην ἐπιβολὴν τοῦ ὄλου ἐπὶ τὰ μέρη καὶ τὴν ἐκ τούτου ἐξάρτησιν αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ ὄλον εἶναι τὸ ἀρχικὸν φαινόμενον, τὰ μέρη ἢ τὰ στοιχεῖα τῶν αἰσθήσεων δίδονται διὰ τοῦ χαρακτηῆρος ἢ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὄλου. Ὁ δὲ Wertheimer, ὁμιλῶν περὶ αὐτοῦ

¹ Trendelenburg, Arist. de An. σελ. 338.

² H. Siebeck, Geschichte der Psychologie, I, Teil, II Abt. Gotha 1884 σελ. 47.

τούτου τοῦ ἐν τῇ παλαιότερᾳ ψυχολογίᾳ πολὺ ἐρευνηθέντος ζητήματος τοῦ ὄριου τῆς συνειδήσεως, παρατηρεῖ ὅτι δι' ἐκεῖνο ὅπερ βλέπει τις ἢ ἀκούει οὐσιῶδες εἶναι νὰ καθορισθῶσιν αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸ ὅλον¹.

Τὸ ὅλον ὡς ἀρχικὴ τῶν αἰσθήσεων ἐντύπωσις εἶδομεν ὅτι εἶναι ἀσαφὲς καὶ συγκεχυμένον². Ἄλλ' ἐκ τούτου γεννῶνται ἔπειτα διὰ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας βαθμιαίως καὶ ἀνελικτικῶς ἀείποτε νέαι καὶ διακεκριμέναι μορφαί. «ἐπεὶ δ' ἐκ τῶν ἀσαφῶν μὲν φανερωτέρων δὲ γίγνεται τὸ σαφὲς καὶ κατὰ λόγον γνωριμώτερον» (Περὶ Ψυχῆς 413a 11). Τὰ εἶδη τῶν αἰσθητῶν, ἅτινα αἱ αἰσθήσεις παρέχουσι, μεταβαλλόμενα ὑπὸ τῆς φαντασίας εἰς παραστάσεις καὶ διατηρούμενα διὰ τῆς μνήμης ἐν τῇ ψυχῇ, χρησιμεύουσιν εἰς τὴν νοητικὴν ψυχὴν ὡς ὕλικόν πρὸς νέας ἄνωτέρας πνευματικὰς μορφάς.

Ἡ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι δεκτικὴ τῶν εἰδῶν (Περὶ Ψυχῆς Γ' 4, 429a 15), εἶναι ὁ τόπος τῶν εἰδῶν οὐχὶ ἐντελεχείᾳ ἀλλὰ δυνάμει. «ὁ ἄρα καλούμενος τῆς ψυχῆς νοῦς (λέγω δὲ νοῦν ὃ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἢ ψυχῇ) οὐθέν ἐστιν ἐνεργείᾳ τῶν ὄντων πρὶν νοεῖν» Γ' 4, 429a 22). «καὶ εὖ δὴ οἱ λέγοντες τὴν ψυχὴν εἶναι τόπον εἰδῶν, πλὴν ὅτι οὔτε ὅλη ἀλλ' ἢ νοητικὴ, οὔτε ἐντελεχείᾳ ἀλλὰ δυνάμει τὰ εἶδη» (429a 27). «ὅτι δυνάμει πως ἐστὶ τὰ νοητὰ ὁ νοῦς, ἀλλ' ἐντελεχείᾳ οὐδέν, πρὶν ἂν νοῆ· δεῖ δ' οὕτως ὡσπερ ἐν γραμματείᾳ ὃ μηδὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον» (429b 50).

Ἡ τοιαύτη νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ὁ παθητικὸς ἢ δυνάμει νοῦς, ἡ δὲ νόησις εἶναι ἢ μεταβολὴ τοῦ δυνάμει τούτου νοῦ εἰς ἐνεργείᾳ νοῦν. Γίνεται δὲ ἢ μεταβολὴ αὕτη διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοκλέους, διδασκάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως, ὀνομασθέντος ποιητικοῦ νοῦ («ὁ παθητικὸς νοῦς φθαρτὸς καὶ ἄνευ τούτου οὐδὲν νοεῖ» 430a 25). Ὡς ὁ καλλιτέχνης ἀπεργαζόμενος τὴν ὕλην μεταβάλλει αὐτὴν ἀπὸ δυνάμει μορφῆν εἰς ἐνεργείᾳ μορφὴν, οὕτω καὶ ὁ νοῦς τὰ ἐν τῇ νοητικῇ ψυχῇ δυνάμει εἶδη μεταβάλλει εἰς ἐνεργείᾳ εἶδη. «ἕτερον δὲ τὸ αἷτιον καὶ ποιητικόν, τῷ ποιεῖν πάντα, οἷον ἢ τέχνη πρὸς τὴν ὕλην πέπονθεν, ἀνάγκη καὶ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχει ταύτας τὰς διαφοράς». Ὁ νοῦς ἀποκαθαίρων τὰς ἐν τῇ ψυχῇ μορφὰς παντὸς ὕλικου περικαλύμματος μεταβάλλει εἰς καθαρῶς πνευματικὰς μορφὰς καὶ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει καθιστᾷ ταύτας προσιτὰς εἰς τὸν παθητικὸν νοῦν. Τοῦτο δὲ γίνεται καθόσον ὁ νοῦς, ὢν καθαρὰ ἐνέργεια, περιέχει ἐν ἑαυτῷ πάσας τὰς μορφὰς («ὁ νοῦς εἶδος εἰδῶν» Περὶ Ψυχῆς Γ' 8, 232a 2 καὶ «ταῦτόν νοῦς καὶ νοητόν» Α' 3, 407a 7, Γ' 4, 230a 3) καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχὴ πάσης ἐπιστήμης καὶ ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς (Ἐναλ. Ὑστ. Β' 19, 99b 35. 100b 5). Ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ νοῦ εἶναι αὐθόρμητος καὶ δημιουργικὴ («διὸ νοῆσαι μὲν ἐπ' αὐτῷ, ὁπόταν βούληται, αἰσθάνεται δὲ οὐκ ἐπ' αὐτῷ» Περὶ Ψυχῆς Β' 5, 417b 24), ἀνάλογος οὔσα ὑπὸ τινος ἔννοιας πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ φωτός. Ὡς τὸ φῶς τὰ δυνάμει χρώματα μεταβάλλει εἰς πραγμα-

¹ Wertheimer, Über Gestalttheorie Symposium σελ. 48.

² Ἡ ψυχολογικὴ σχολὴ τῆς Λιψίας διακρίνει τὸ τοιοῦτον συγκεχυμένον ἄνευ διακεκριμένων μερῶν καὶ διακεκριμένης περιοχῆς ἄμορφον ὅλον, ἀπὸ τῆς μορφῆς ἣν θεωρεῖ ὡς ἀποκεκλεισμένον καὶ μετὰ διακεκριμένων μερῶν ὅλον. Πᾶν ὅλον δὲν εἶναι μορφὴ, ἐνῶ πᾶσα μορφὴ εἶναι ὅλον. Ἡ μορφὴ οὕτω κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εὐρίσκεται μεταξὺ δύο ἄκρων, μεταξὺ σωροῦ ἀπομεμονωμένων, ἄνευ ἐσωτερικῆς συναφείας, στοιχείων, καὶ συγκεχυμένης ἄνευ διακεκριμένων μερῶν καὶ διακεκριμένης περιφερείας ὁλότητος. K. Sander, Experimentelle Ergebnisse der Gestaltpsychologie σελ. 26.

τικά, οὕτω καὶ ὁ ποιητικὸς ἢ μᾶλλον δημιουργικὸς νοῦς τὰς ἐν τῇ ψυχῇ δυνάμει ὑπαρχούσας μορφὰς μεταβάλλει εἰς ἐνεργεῖα μορφάς. «ὁ δὲ τὰ πάντα ποιεῖν ὡς ἕξις τις οἶον τὸ φῶς· τρόπον γάρ τινα καὶ τὸ φῶς ποιεῖ τὰ δυνάμει ὄντα χρώματα ἐνεργεῖα χρώματα καὶ οὗτος ὁ νοῦς χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγῆς τῇ οὐσίᾳ ὧν ἐνέργεια» (430a 10). Ὡς δὲ ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διακρίνουσα τὰ ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων παρεγόμενα αἰσθητὰ γίνεται ἡ ἀρχὴ τῶν κατωτέρων μορφῶν τῆς γνώσεως, οὕτω καὶ ἡ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν μορφῶν. Καὶ ἐνταῦθα γίνεται διάκρισις κατωτέρας καὶ ἀνωτέρας νοητικῆς ψυχῆς. Κατωτέρα νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ διάνοια τῆς ἔργου εἶναι ἰδίᾳ τὸ κρίνειν. Εἶναι δὲ ἡ κρίσις σύνθεσις ἐννοιῶν εἰς ἐνότητα ἢ καὶ διαίρεσις, ἀναφορὰ καταφατικὴ ἢ ἀποφατικὴ ὑποκειμένου καὶ κατηγορημένου. «ἐν οἷς δὲ καὶ τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθὲς σύνθεσις τις ἤδη νοημάτων ὡσπερ ἐν ὄντων» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 6, 430a 27). «ἔτι πᾶν τὸ διανοητὸν καὶ νοητὸν ἢ διάνοια ἢ κατάφησιν ἢ ἀπόφησιν· τοῦτο δ' ἐξ ὀρισμοῦ δηλὸν διὰν ἀληθεύῃ ἢ ψεύδῃται. ὅταν μὲν ὡδὶ συνθῆ, φᾶσα ἢ ἀποφᾶσα, ἀληθεύει, ὅταν δὲ ὡδὶ ψεύδεται» (Μετὰ τὰ Φυσ. Γ' 7, 1012a 2). «ἐπεὶ δ' ἡ συμπλοκὴ ἐστὶν καὶ ἡ διαίρεσις ἐν διανοίᾳ ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πράγμασι» (Ε' 4, 1027b 29). Ἀνωτέρα δὲ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ὁ νοῦς οὗ ἔργον εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ καθαρὰ νόησις τῆς οὐσίας τῶν μορφῶν χαρακτηριζομένη διὰ τοῦ «θιγγάνειν» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 407a 16, Μετὰ τὰ Φυσ. Θ' 10, 1051b 24, ΙΒ' 1072b 21), ἡ ἀδιαίρετος νόησις τῆς τὰ ἀντικείμενα ἀποτελοῦσιν ἐνότητα. Ὁ νοῦς συνενοῖ τὸ πολλαπλοῦν ἐν τῇ ἐνότητι τῆς οὐσίας, ἥτις οὕτω δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ μήτε χρονικῶς μήτε τοπικῶς μήτε διὰ λογικῆς ἀναλύσεως. «ὅλως δὲ ὧν ἢ νόησις ἀδιαίρετος ἢ νοῦσα τὸ τί ἦν εἶναι καὶ μὴ δύναται χωρίσασθαι μήτε χρόνῳ μήτε τόπῳ μήτε λόγῳ, μάλιστα ταῦτα ἐν καὶ τούτων ὅσα οὐσίαι» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 6, 1016b 1). «ὁ δὲ νοῦς εἰς καὶ συνεχῆς ὡσπερ καὶ ἡ νόησις· ἡ δὲ νόησις τὰ νοήματα· ταῦτα δὲ τῷ ἐφεξῆς ἐν, ὡς ἀριθμὸς, ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ μέγεθος» (Περὶ Ψυχ. Α' 3, 407a 6). Ὁ νοῦς εἶναι ἡ ὑψίστη ἐνοποιούσα δύναμις τῆς ψυχῆς. «τὸ δὲ ἐν ποιοῦν, τοῦτο ὁ νοῦς ἕκαστον» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 6, 430b 5). Οὕτω κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, κοινὴ αἰσθησις, φαντασία, διάνοια, νοῦς, ἀποτελοῦσιν ἐνότητα. Ἐκάστη ἐξ αὐτῶν προϋποθέτει τὴν ἄλλην, ἡ ἀνωτέρα ῥιζοῦται ἐν τῇ κατωτέρᾳ. Ἐκάστη ἐπιτελεῖ τὸ συνθετικὸν καὶ ἐνοποιῶν ἔργον αὐτῆς, ὅπερ εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς. Διότι ἐνότης εἶναι ὁ νόμος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Ἡ δὲ ψυχὴ εἰς πάσας τὰς βαθμίδας αὐτῆς ἐκπληροῖ τὸν νόμον τοῦτον τῆς ἐνότητος. Ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διὰ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως συνενοῖ τὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν, περικλείει δηλονότι ἐν ἑαυτῇ τὸν κόσμον ὡς αἰσθητόν. Ἀλλ' ὁ κόσμος οὗτος δὲν ἔχει ἀκόμη ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα ἀνευ ἐσωτερικῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος. Ὁ νοῦς διὰ τῶν λογικῶν ἀρχῶν δίδει εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τὴν λογικὴν ἀναγκαιότητα.

Ὁ Ἀριστοτέλης καίπερ ἀποδίδων εἰς τὴν ἐμπειρίαν μεγάλην σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐμπειρικὸς ἢ αἰσθησιοκρατικὸς οὔτε ὡς πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν παράγοντα τῆς γνώσεως, τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, οὔτε ὡς πρὸς τὸν ὑποκειμενικόν, τὸν ψυχικὸν δηλονότι κόσμον. Διότι ἐν μὲν τοῖς ἐπὶ μέρος πράγμασι τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δέχεται, ὡς εἶδομεν, ἐνυπαρχούσας αὐλοὺς οὐσίας, ἐν δὲ τῷ ψυχικῷ, ὅτι ὁ ποιητικὸς ἢ δημιουργικὸς νοῦς δύναται ἀπ' ἑαυτοῦ νὰ

παράγη ἀνωτέρας πνευματικᾶς μορφᾶς ¹. Αἱ ψυχικαὶ μορφαὶ δὲν εἶναι συμπλέγματα μόνον αἰσθημάτων ἢ παραστάσεων. Ὁ δὲ ψυχικὸς βίος παρουσιάζει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πάντοτε πολυσύνθετον μορφήν διαφορωτάτων στοιχείων. Διότι οὗτος, ὡς ἐλέχθη, θεωρεῖται ὡς ἀνάπτυξις τῆς ἐντελεχείας καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς ὡς ὄλου. Αἰσθήματα, παραστάσεις, σκέψεις, συναισθήματα, πάθη, ἐπιθυμίαι, βουλήσεις συνάπτονται πάντα ὁμοῦ εἰς ἓν ἐνιαῖον σύνολον, συμπλέκονται εἰς ἐνιαίαν ὁλότητα. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ πάντων τῶν στοιχείων τῆς ψυχικῆς ὁλότητος ἡ ψυχολογικὴ σχολὴ τῆς Λιψίας καὶ ἰδίᾳ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς Krueger πρωτεύουσαν θέσιν ἀποδίδει εἰς τὰ συναισθήματα, θεωροῦμεν καθῆκον νὰ παραθέσωμεν συντόμως τὴν περὶ συναισθημάτων γνώμην αὐτοῦ παρὰ τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ὅσον νομίζομεν ὅτι ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν ἀπέχει πολὺ τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἡ ἀκριβὴς παρατήρησις, λέγει ὁ Krueger ², διδάσκει ὅτι ἡ ψυχικὴ πραγμα-
 τία ὁ Kähler καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι τῆς μορφῆς οὐδὲν μέχρι τοῦδε σαφὲς εἶπον περὶ τῆς αἰτίας ἧτις συνενοῖ τὰ στοιχεῖα τῶν αἰσθήσεων εἰς ἐνότητα, περὶ τοῦ παράγοντος τοῦ προξενούντος τὰς ἀνωτέρας πνευματικᾶς μορφᾶς. Ἐκ τινῶν αὐτῶν ἐξηγήσεων ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνη ὅτι αὐτὰ ταῦτα τὰ νεῦρα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ φυσιολογικὸν ὑποκείμενον τῆς κατατάξεως τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων, ἔχουσι πρὸς τούτοις ὡς ἔργον νὰ διαχωρίζωσι τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἰς ἐνότητα, τουτέστι τὴν χαώδη συσσώρευσιν τῶν στοιχείων τούτων, ὡς ταῦτα εἰσέρχονται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὕτω νὰ διανέμωσιν, ὥστε ταῦτα νὰ ἀποτελῶσιν ἐπὶ μέρους ἐνότητας, ἢ ἐπὶ μέρους διακεκριμένας μορφᾶς διαφόρους ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τοῦ περιέχοντος αὐτάς. Κατὰ τὰς οὕτως ἐσχηματισμένας μορφᾶς τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων, θεωρουμένας ὡς ὑποδείγματα, δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσι φυσιολογικῶς καὶ αἱ ἀνώτεροι καὶ ἀνώτατοι πνευματικαὶ μορφαὶ (παράβ. E. Rignano, Die Gestalttheorie, Psychologische Forschung Elfter Band 1928 σελ. 178. Erich Jaensch und L. Grunhut, Über Gestaltpsychologie und Gestalttheorie, Fr. Mauns Pädag. Magazin Heft 1262 Langensalza 1929 σελ. 25). Ἡ παλαιά, ἡ πολεμία τῆς ζωῆς φυσιοκρατία, ἣν ἐπιστεύομεν ἐκδιωχθεῖσαν ἐκ τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχῆς, εἰσέρχεται ἐκ νέου μετημφισμένη εἰς αὐτὴν (F. Krueger, Über psychische Ganzheit. Neue psychol. Studien Erstes Heft 1926 σελ. 103). Ὁ τι κυρίως παρέχει κατ' αὐτοὺς εἰς ταύτην ἢ εἰς ἐκείνην τὴν ὁμάδα τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων τὸν χαρακτήρα τῆς ἐνότητος καὶ τὴν «φυσιογνωμίαν» τοῦ «ἀντικειμένου» ἢ τοῦ «πράγματος» εἶναι ἡ ἱκανοποίησις ἢ μὴ ἱκανοποίησις ἢ ἡ ὁμάς παρέχει ἐμμέσως ἢ ἀμέσως εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τῶν συναισθηματικῶν ἡμῶν κλίσεων· αὕτη ἢ ἐκείνη ἢ ὁμάς τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων—καρπὸς τις, τεμάχιον ἄρτου, πηγὴ τις, ποτήριον οἴνου—καταπαύει πείναν ἢ δίψαν· αὕτη ἢ ἐκείνη ἢ ὁμάς—δένδρον τι ἢ τὸ μάλλινον δέρμα προβάτου—προστατεύει ἀπὸ τοῦ καύσωνος ἢ τοῦ ψύχους· ὡσαύτως ἄλλαι ὁμάδες τοιούτων στοιχείων κλίνη ἀχυρὴν ἢ μέγας λίθος, ὃν ὀφείλει τις νὰ ἐγείρη καὶ μεταφέρῃ ἐκ τινος τόπου εἰς ἄλλον—παρέχουσιν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν ἢ ἀπαιτοῦσι μεγάλην καὶ κοπιώδη προσπάθειαν· ipso facto, ἐκάστη τῶν ὁμάδων τούτων τῶν στοιχείων καθίσταται ἐνότης, ἐν ἐπὶ μέρους σύμπλεγμα διάφορον πάντων τῶν ἄλλων, ἐνεκα ταύτης τῆς ιδιότητος ἣν ἔχει, ὡς αἷτιον δηλονότι τῆς ἱκανοποιήσεως ἢ μὴ ἱκανοποιήσεως ταύτης ἢ ἐκείνης ἐκ τῶν συναισθηματικῶν ἡμῶν κλίσεων (E. Rignano αὐτόθι σελ. 179).

² Οἱ παλαιότεροι ψυχολόγοι, ὡς γνωστόν, ἐθεώρουν τὰ συναισθήματα εἴτε ὡς σκοτεινὰς σκέψεις εἴτε ὡς ὀρμὰς καὶ βουλήσεις. Ἔστρεψαν κατὰ πρῶτον τὴν προσοχὴν αὐτῶν, παρατηρεῖ ὁ Höfding (Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung, Leipzig 1893 σελ. 115), ὡς ἦτο φυσικὸν πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν βούλησιν, παρεῖδον δὲ τὰ βαθύτερα ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχοντα στοιχεῖα. Διότι ἡ προσοχὴ στρέφεται πρότερον πρὸς τὰ ἔξω, τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἢ πρὸς τὰ ἔσω τὸν ἐσωτερικόν. Γνώσις δὲ καὶ βούλησις χαρακτηρίζουσι πρὸ πάντων τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἐστραμμένην πλευρὰν τῆς ψυχῆς. Ἐν τῇ γνώσει διαμορφοῦται εἰκὼν τις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου ὡς μέρους τοῦ κόσμου. Διὰ τῆς βουλήσεως πάλιν στρέφεται τὸ ἄτομον πρὸς τὸν ἔξω κόσμον. Τὰ συναισθήματα, ὁ ἐσωτερικὸς

τικότητας είναι τοιαύτη, ὥστε τὰ συναισθήματα ἐν αὐτῇ εἶναι ψυχολογικῶς σπουδαιότερα ἢ πάντα τὰ λοιπὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Κατὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν ἔχομεν πάντα λόγον νὰ δομώμεθα ἐκ τῆς ἀρχῆς ἵτι τὰ συναισθήματα εἶναι τὰ δίδοντα τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὸ ψυχικὸν γίνεσθαι. Ὁ ἰδιάζων χαρακτήρ πάσης ψυχικῆς δλότητος ἐκδηλοῦται πρωιμώτατα, ἐναργέστατα καὶ ποικιλώτατα εἰς τὰ συναισθήματα. Τὰ συναισθήματα εἶναι ἰδιότητες τοῦ ὅλικου συμπλέγματος, ἰδιάζουσα ἀπόχρωσις τοῦ ἐκάστοτε ὅλικου ψυχικοῦ φαινομένου, ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκδηλοῦται ὁ χαρακτήρ τῆς δλότητος παντός ψυχικοῦ φαινομένου. Τὰ συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἐκ πάντων, διεισδύουσι διὰ πάντων τῶν στοιχείων αἶψα ἀποτελοῦσι τὴν δλότητα, καὶ ὅμως εἶναι ὡς πρὸς αὐτὰ ἴδιόν τι. Ὁ φυσικώτατος, συνηθέστατος καὶ γενετικῶς πρωιμώτερος τρόπος καθ' ὃν ψυχικῶς ἀντιδρῶμεν εἰς πάντα ἔξωτερικὸν ἐρεθισμὸν, ὀρίζεται ὑπὸ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὅλου ψυχικοῦ φαινομένου, ἐπομένως εἶναι συναισθηματικός. Τὸ πρῶτον καὶ ἀρχικὸν ψυχικὸν φαινόμενον ὅπερ εἶναι συγκεχυμένον καὶ φέρει χαρακτῆρα δλότητος ἄνευ διακεκριμένων μορφῶν, εἶναι κατὰ μέγιστον μέρος συναισθηματικῆς φύσεως. Κατὰ δὲ τὴν ψυχοφυσικὴν ἐξέλιξιν τῶν ζώων, μικρῶν παιδίων καὶ ἀπαιδευτῶν λαῶν, ὁ πρῶτος αὐτῶν ψυχικὸς βίος εἶναι πλούσιος εἰς συναισθήματα καὶ διευθύνεται ὑπ' αὐτῶν. Πρὸς τούτοις ὑπάρχουσι συναισθήματα καὶ τῶν ἀνωτέρων μορφῶν τῆς διανοήσεως, τῆς ἠθικῆς ἢ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, τῆς καλαισθητικῆς δημιουργίας ἢ ἀπολαύσεως¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ συναισθήματα ἀπὸ τῶν αἰσθημάτων, παραστάσεων καὶ σκέψεων. «οὐ μὴν ἔοικέ γε ἡδονὴ διάνοια εἶναι οὐδ' αἰσθησις. ἄτοπον γάρ· ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ χωρίζεσθαι φαίνεται τις ταῦτόν» (Ἡθ. Νικ. Ι' 5, 1175b 34). Ἐπειδὴ δὲ γνῶσις καὶ συναίσθημα εἶναι πάντοτε στενωῶς ἠνωμένα, ὀφείλουσι ταῦτα νὰ εἶναι διάφορα κατὰ τὸ εἶδος, διότι ἕτερογενεῖς ἐνέργειαι συμπληροῦνται. «ὄθεν δοκοῦσι καὶ τῷ εἶδει διαφέρειν· τὰ γὰρ ἕτερα τῷ εἶδει ὑπ' ἑτέρων οἰόμεθα τελειοῦσθαι. οὕτω γὰρ φαίνεται καὶ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ ὑπὸ τέχνης, οἶον ζῶα καὶ δένδρα καὶ γραφὴ καὶ ἀγάλματα καὶ οἰκία καὶ σκεύη. ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἐνεργείας τὰς διαφερούσας τῷ εἶδει ὑπὸ διαφερόντων εἶδει τελειοῦσθαι. διαφέρουσι δὲ αἱ τῆς διανοίας τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ αὐταὶ ἀλλήλων κατ' εἶδος καὶ αἱ τελειοῦσαι δὴ ἡδοναί. φανεῖν δ' ἂν τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ συνφκειῶσθαι τῶν ἡδονῶν ἐκάστην τῇ ἐνεργείᾳ ἣν τελειοῖ» (Ἡθ. Νικ. Ι' 5, 1175a 21). Οὐδέποτε δὲ εἶναι κεχωρισμένοι ἡδονὴ καὶ ἐνέργεια. «συνεζευχθαι μὲν γὰρ ταῦτα φαίνεται καὶ χωρισμὸν οὐ δέχεσθαι· ἄνευ γὰρ ἐνεργείας οὐ γίνεται ἡδονή, πᾶσάν τε ἐνέργειαν τελειοῖ ἢ ἡδονή (1175a 19). Διὰ τοῦτο ἀμφοτέραι καὶ ἔσωτερικῶς κατὰ τὸ εἶδος εἶναι διάφοροι. Πολλοὶ δὲ τὴν παρακολουθοῦσαν ἡδονὴν μετὰ τῆς ἐνεργείας ἐταύτισαν. Διὰ τοῦ συναισθήματος γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ ἰδιάζον ἐτερογενὲς περιεχόμενον, δι' οὗ αὕτη καθίσταται ζωνηρά, σκυθρωπή, ἀνήσυχος, λυπηρά κλπ. «λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν, ὀργήν,

θυμὸς ἡδονῆς καὶ λύπης, εἶναι τοσοῦτον στενωῶς συνδεδεμένα μετὰ παραστάσεων σκέψεων ἢ μετὰ τινῶν ἐνεργειῶν, ὥστε πολὺ εὐκόλως συγγέονται μετ' αὐτῶν. Ἄλλοι πάλιν (Stout, Lipps) θεωροῦσι τὰ συναισθήματα δευτερεύοντα φαινόμενα οὐδεμίαν κινητήριον δύναμιν ἔχοντα ἐπὶ τῆς ψυχῆς, τρόπον τινὰ παράσιτα.

¹ F. Krueger, Der strukturbegriff in der Psychologie Jena 1924 σελ. 4. Τοῦ αὐτοῦ, Neue psychol. Studien Komplexqualitäten, Gestalten und Gefühle, Erstes Heft, München 1926 σελ. 26, 71, 74, 110. Τοῦ αὐτοῦ, Das Wesen der Gefühle, Leipzig 1929 σελ. 5, 14, 15.

φόβον, φθόνον, χαράν, φιλίαν, μῖσος, πόθον, ζήλον, ἔλεον, ὅλως οἷς ἔπεται ἡδονή ἢ λύπη» (Ἡθ. Νικ. 1105b 21). «τῶν τῆς ψυχῆς ἔργων ἢ παθημάτων» (Περὶ Ψυχῆς 403a 10). «τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα τῆς ψυχῆς» (408a 4). «οἷον λογισμούς, αἰσθήσεις, ἡδονάς, λύπας» (409b 15). «πότερα ὅλη τῇ ψυχῇ τούτων ἕκαστον ὑπάρχει καὶ πάση.... ἕκαστον ποιούμεν τε καὶ πάσχομεν» (411b 2). «ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι» (Ἡθ. Νικ. 1107a 4). «οὐ πᾶσα δ' ἐπιδέχεται πράξις οὐδὲ πᾶν πάθος τὴν μεσότητα» (1109a 23).

Τὰ συναισθήματα εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἐπιθυμίας. «ὅπου γὰρ αἰσθησις καὶ λύπη καὶ ἡδονή, ὅπου δὲ τούτο ἐξ ἀνάγκης καὶ ἐπιθυμία» (Περὶ Ψυχῆς 413b 23). «ἢ δ' αἰσθησις ὑπάρχει τούτῳ ἡδονή τε καὶ λύπη καὶ τὸ ἡδύ τε καὶ λυπηρόν, οἷς δὲ ταῦτα καὶ ἡ ἐπιθυμία· τοῦ γὰρ ἡδέος ὄρεξις αὕτη» (414b 1). Ἐὰν δηλονότι διὰ τῆς αἰσθήσεως λαμβάνῃ ἡ ψυχὴ γνῶσιν ἀντικειμένου τινὸς διὰ τοῦ συναισθήματος (τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης) τίθεται αὕτη πρὸς αὐτὸ εἰς σχέσιν ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας, αἰσθάνεται αὐτὸ ὡς καλὸν ἢ κακὸν καὶ γεννᾶται ὡς ἐκ τούτου ἐν αὐτῇ ἐπιθυμία ἢ ἀποστροφή. Ἡ ἡδονὴ καὶ λύπη συνάπτονται ἀμεσώτατα μετὰ πασῶν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν ἀπὸ τῶν κατωτάτων μέχρι τῶν ἀνωτάτων. «κατὰ πᾶσαν γὰρ αἰσθησίν ἐστὶν ἡδονή, ὁμοίως δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν» (Ἡθ. Νικ. Γ' 4, 1174b 21). «καθ' ἑκάστην αἰσθησίν ὅτι γίνεται ἡδονή, δῆλον· φαμέν γὰρ ὄραματα καὶ ἀκούσματα εἶναι ἡδέα» (b 26). Τὰ συναισθήματα ἔχουσι χαρακτῆρα ὁλότητος, ἐπεκτείνονται ἕρ' ἅπαντα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἕρ' ἅπασαν τὴν ψυχικὴν ὁλότητα. «ὑποκείσθω δ' ἡμῖν εἶναι τὴν ἡδονὴν κίνησιν τινὰ ψυχῆς καὶ κατάστασιν ἀθρόαν καὶ αἰσθητὴν εἰς τὴν ὑπάρχουσαν φύσιν, λύπην δὲ τὸναντίον» (Ῥητ. Α' 11, 1369b 33). Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ ὁ Πλάτων, κατενόησε τὴν μεγάλην δύναμιν τῶν συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ τὴν ἐπίδρασιν καὶ ῥοπὴν αὐτῶν ἐπὶ τὸν βίον τῆς ψυχῆς, καὶ πρὸς τὰς δύο αὐτῆς πλευρᾶς τῆς εὐγενοῦς καὶ τῆς ἀγενοῦς. «μάλιστα γὰρ δοκεῖ συνῆκειώσθαι (ἢ ἡδονὴ) τῷ γένει ἡμῶν· διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονὴν καὶ λύπην· δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἥθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν καὶ μισεῖν ἃ δεῖ. διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, ῥοπὴν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ εὐδαίμονα βίον» (Ἡθ. Νικ. 1172a). «περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα» (1104b 8).

Πρὸς τούτοις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐνεργοῦσι παρὰ τοῖς παιδίοις ἐν πλήρει δυνάμει τὰ συναισθήματα, ἐνῶ δὲ λογισμὸς παρατηρεῖται βραδύτερον κατόπιν προκεχωρημένης ἐξελίξεως. «θυμὸς γὰρ καὶ βούλησις ἔτι δὲ ἐπιθυμία καὶ γενομένοις εὐθύς ὑπάρχει τοῖς παιδίοις, ὁ δὲ λογισμὸς καὶ ὁ νοῦς προῖουσιν ἐγγίνεσθαι πέφυκε» (Πολιτ. ΙΒ' 15, 1334b 22). «ἀπλῶς δ' οὐχ ὡς οἶονται οἱ ἄλλοι τῆς ἀρετῆς ἀρχὴ καὶ ἡγεμῶν ἐστὶν ὁ λόγος, ἀλλὰ μᾶλλον τὰ πάθη. δεῖ γὰρ πρὸς τὸ καλὸν ὁρμὴν ἄλογόν τινὰ πρῶτον ἐγγίνεσθαι (ἢ καὶ γίνεσθαι), εἰθ' οὕτω τὸν λόγον ὑστερον ἐπιψηφίζοντα εἶναι καὶ διακρίνοντα. ἴσοι δ' ἂν τις τοῦτο ἐκ τῶν παιδίων καὶ τῶν ἄνευ λόγου ζώοντων· ἐν γὰρ τούτοις ἄνευ τοῦ λόγου ἐγγίνονται ὁρμαὶ παθῶν πρὸς τὸ καλὸν πρότερον, ὁ δὲ λόγος ὑστερος ἐπιγιγνώμενος καὶ σύμφηφος ὧν ποιεῖ πράττειν τὰ καλὰ ἀλλ' οὐκ ἐὰν ἀπὸ τοῦ λόγου τὴν ἀρχὴν λάβῃ πρὸς τὰ καλὰ, οὐκ ἀκολουθεῖ τὰ πάθη ὁμογνωμονοῦντα, ἀλλὰ πολλάκις ἐναντιοῦται· διὸ μᾶλλον ἀρχὴ ἔοικε πρὸς τὴν ἀρετὴν τὸ πάθος εὐ διακείμενον ἢ ὁ λόγος» (πάθη=ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς, Μεγ. Ἡθ. Ε' 7, 1206b 17).

¹Ο Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐφημέρους ψυχικὰς μορφάς, αἵτινες ἔρχονται καὶ παρέρχονται διαρκῶς ὡς ἀέναον ῥεῦμα¹ ἀπὸ ἄλλων ψυχικῶν μορφῶν κειμένων βαθύτερον, σχετικῶς μονιμωτέρων καὶ διαρκεστέρων, ἕξ ε ω ν καλουμένων. Ἐξείς εἶναι αἱ διάφοροι αὐτοφυεῖς καὶ ἐπίκτητοι σωματικαὶ καὶ ψυχικαὶ φύσεις, διαθέσεις, τάσεις, δεξιότητες, δυνάμεις, κλίσεις καὶ τὰ τοιαῦτα, αἵτινες ὑποκείμενοι μὲν εἰς ἐξέλιξιν καὶ τελειοποίησιν, διὰ τῶν ἔθους δὲ καὶ τῆς ἐπαναλήψεως διαρκέστεραι καὶ μονιμώτεραι καθιστάμεναι («διαφέρει ἕξις, τῷ πολὺ χρονιώτερον εἶναι καὶ μονιμώτερον» Κατηγ. Η' 8b 28, «φανερὸν δ' ὅτι ταῦτα βούλονται ἕξις λέγειν, ἃ ἐστὶ πολυχρονιώτερα καὶ δυσκινητότερα» Η' 9a 4), γίνονται οἱ κυριώτεροι παράγοντες τοῦ ἠθους τοῦ ἀτόμου, «ἐπεὶ οὖν τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα τρία ἐστὶ, πάθη δυνάμεις καὶ ἕξις τούτων ἂν τι εἴη ἢ ἀρετῆ, λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν, ὀργήν, φόβον, θράσος, φθόνον, χαρᾶν, φιλίαν, μῖσος, πάθος, ζῆλον, ἔλεον, ὄλως οἷς ἔπεται ἡδονὴ ἢ λύπη, δυνάμεις δὲ καθ' ἃς παθητικοὶ τούτων λεγόμεθα, οἷον καθ' ἃς δυνατοὶ ὀργισθῆναι ἢ λυπηθῆναι ἢ ἐλεῆσαι, ἕξις δὲ καθ' ἃς πρὸς τὰ πάθη ἔχομεν εὖ ἢ κακῶς, οἷον πρὸς τὸ ὀργισθῆναι, εἰ μὲν σφοδρῶς ἢ ἀνειμένως, κακῶς ἔχομεν, εἰ δὲ μέσως, εὖ. ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς ἄλλα...» (Ἡθ. Νικ. Β' 4, 1105b 19). «λείπεται ἕξις τὰς ἀρετὰς εἶναι» (1106a 11). «καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἀνθρώπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδόσει» (5, 1106a 22). «ταῦτα δὴ οὕτως ὑποκείσθω καὶ περὶ ἀρετῆς, ὅτι ἐστὶν ἡ βελτίστη διάθεσις ἢ ἕξις ἢ δύναμις ἐκάστων, ὧν ἐστὶ τις χρῆσις ἢ ἔργον» (Ἡθ. Εὐδ. Β' 1, 1218b-37). «οὔτε ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίγονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν» (Ἡθ. Νικ. 1103a 23). Διότι ἐκάστης ἀρετῆς προηγούμεναι φυσικαὶ ἕξις, τάσεις καὶ ὄρμαί, ἐν αἷς ἐνυπάρχουσι τρόπον τινὰ ἠθικαὶ ιδιότητες. «πᾶσι γὰρ δοκεῖ ἕκαστα τῶν ἠθῶν ὑπάρχειν φύσει πως· καὶ γὰρ δίκαιοι καὶ σωφρονικοὶ καὶ ἀνδρεῖοι καὶ τᾶλλα ἔχομεν εὐθὺς ἐκ γενετῆς» (Ἡθ. Νικ. 1144b 4). «καὶ γὰρ παισὶ καὶ θηρίοις αἱ φυσικαὶ ὑπάρχουσιν ἕξις ἀλλ' ἄνευ νοῦ βλαβεραὶ φαίνονται οὔσαι» (1144b 8). «λέγω δ' οἷον εἰσὶν ἀρεταὶ καὶ φύσει ἐν ἐκάστοις ἐγγιγνόμεναι, οἷον ὄρμαί τινες ἐν ἐκάστῳ ἄνευ λόγου πρὸς τὰ ἀνδρεῖα καὶ τὰ δίκαια καὶ καθ' ἐκάστην πρὸς τὰ τοιαῦτα» (Μεγ. Ἡθ. Α' 35, 1197b 37). Αἱ ἕξις αὗται οὐδαμῶς εὐρίσκονται πλησίον ἀλλήλων ἄνευ ἐσωτερικῆς συναφείας ὡς ἄμορφον ἄθροισμα, ἀλλὰ παριστῶσι διηρθρωμένον σύμπλεγμα, τὴν ψυχικὴν σύστασιν (Struktur) ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἣν ὁ Krueger ἀποδίδει τὸν ὄρον τοῦτον². Ὁ τρόπος δὲ τῆς ἐνώσεως, τῆς κράσεως καὶ μείξεως τῶν διαφόρων

¹ Παράβ. Πλάτ. Συμπ. 207c «καὶ μὴ ὅτι κατὰ τὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν οἱ τρόποι, τὰ ἠθῆ, δόξαι, ἐπιθυμίαι, ἡδοναί, λύπαι, φόβοι, τούτων ἕκαστα οὐδέποτε τὰ αὐτὰ πάρεστιν ἐκάστῳ, ἀλλὰ τὰ μὲν γίνονται, τὰ δὲ ἀπόλλυται».

² Ὁ ὄρος Struktur ἐν τῇ γερμανικῇ ψυχολογίᾳ δὲν ἔχει πάντοτε μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σημασίαν. Ψυχολόγοι τινὲς ἐκφράζουσι δι' αὐτοῦ τὴν σχέσιν τῶν μερῶν πρὸς ἄλληλα, ἄλλοι τὸν χαρακτήρα τῆς ὁλότητος τῶν ἐφημέρων ψυχικῶν φαινομένων, συγγέοντες αὐτὸν πρὸς τὴν μορφήν. Ὁ Krueger διακρίνει μορφήν (Gestalt) καὶ ψυχικὴν σύστασιν (Struktur). Καὶ μορφή μὲν εἶναι, ὡς εἶδομεν, διηρθρωμένον ὅλον μετὰ διακεκριμένων μορφῶν τῶν ἐφημέρων ψυχικῶν φαινομένων, ψυχικὴ δὲ σύστασις (Struktur) εἶναι τὸ διηρθρωμένον ὅλον τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν αὐτοφυῶν καὶ ἐπικτήτων φύσεων, διαθέσεων κλπ., αἵτινες ὡς μονιμώτεραι καὶ διαρκέστεραι ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῶν λοιπῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται πρὸ πάντων ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀτόμου. (Der Struktur begriff in der Psychologie. σ. 13 καὶ 14).

τούτων φυσικῶν καὶ ψυχικῶν ἕξεων καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως καὶ συνεργίας αὐτῶν, ἐκφράζει τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τοῦ ἦθους. «φραμὲν πάσας εἶναι τὰς ἀρετὰς ἐν τῷ πρός τι πῶς ἔχειν (δηλ. ἕξεις), τὰς μὲν γὰρ τοῦ σώματος, οἷον ὑγίειαν καὶ εὐεξίαν ἐν κράσει καὶ συμμετρίας θερμῶν καὶ ψυχρῶν τίθεμεν, ἢ αὐτῶν πρὸς αὐτὰ τῶν ἐντὸς ἢ πρὸς τὸ περιέχον, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἰσχὺν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς καὶ κακίας, ἕκαστη γὰρ ἔστι τῷ πρός τι πῶς ἔχειν» (Φυσ. Ἀκρ. Η' 3, 246 3). Τὴν κανονικὴν δὲ σωματικὴν καὶ πνευματικὴν διάθεσιν, τὴν τελείαν φύσιν, ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ εὐφυΐαν. Ταύτην δὲ θεωρεῖ ὡς τὸ μέγιστον καὶ κάλλιστον, ὅπερ παρ' οὐδενὸς δύναται τις νὰ λάβῃ ἢ μάθῃ, ἀλλὰ κατέχει τις ὅπως ἔχει δοθῆ παρὰ τῆς φύσεως. Διότι ἡ ἔφεσις πρὸς ἐπίτευξιν σκοποῦ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλευθέρως ἐκλογῆς, ἀλλ' ἕκαστος ὀφείλει ἐκ φύσεως νὰ ἔχῃ διορατικὴν τινὰ δύναμιν, δι' ἧς θὰ κρίνῃ καὶ θὰ ἐκλέξῃ τὸ ἀληθῶς ἀγαθόν. «ἢ δὲ τοῦ τέλους ἔφεσις οὐκ αὐθαίρετος, ἀλλὰ φύσει δεῖ ὥσπερ ὄψιν ἔχοντα, ἢ κρινεῖ καλῶς καὶ τὸ κατ' ἀλήθειαν ἀγαθὸν αἰρήσεται· καὶ ἐστὶν εὐφυής, ἢ τοῦτο καλῶς πέφυκε· τὸ γὰρ μέγιστον καὶ κάλλιστον, καὶ ὃ παρ' ἑτέρου μὴ οἶόν τε λαβεῖν μηδὲ μαθεῖν, ἀλλ' οἷον ἔφυ, τοιοῦτον ἕξει, καὶ τὸ εὖ καὶ τὸ καλῶς τοῦτο πεφυκέναι ἢ τελεία καὶ ἀληθινῇ ἂν εἴῃ εὐφυΐα» (Ἠθ. Νικ. Γ' 7, 1114b 6).
